

Perestroikan fundeeraaja

Presidentti Mauno Koiviston arviot, käsitykset ja toiminta Neuvostoliiton
perestroikan suhteen vuosina 1987–1991

Santtu Lehtinen

Pro gradu -tutkielma

Turun yliopisto

Filosofian, poliittisen historian

ja valtio-opin laitos

Poliittinen historia

Lokakuu 2018

Turun yliopiston laatu järjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck –järjestelmällä.

TURUN YLIOPISTO

Yhteiskuntatieteellinen tiedekunta

Filosofian, poliittisen historian ja valtio-opin laitos

LEHTINEN SANTTU: Perestroikan fundeeraaja – Mauno Koiviston arviot, käsitykset ja toiminta Neuvostoliiton perestroikan suhteen vuosina 1987–1991.

Tutkielma, 109s.

Poliittinen historia

Lokakuu 2018

Tutkielma käsittelee presidentti Mauno Koiviston suhdetta Neuvostoliiton perestroikaan. Tutkimuksen tavoitteena on ollut selvittää, miten Koivisto näki ja koki Mihail Gorbatšovin alulle laittamien uudistusten tuomat muutokset Neuvostoliiton talous- ja yhteiskuntajärjestelmään. Tarkastelen Koiviston arvioiden ja käsitysten muodostumista sekä sitä, millaiseen tietoon ennusteet perestroikan tulevaisuudesta perustuivat.

Tutkimukseni sijoittuu ajallisesti vuosien 1987–1991 väliin, jolloin kansainvälinen järjestelmä oli vahvan murroksen kourissa. Neuvostoliitto pyrki uudistamaan suurvalta-asemaansa perestroikan avulla, joka keskittyi etenkin maan yhteiskunta- ja talousjärjestelmän kehittämiseen. Perestroika loi osaltaan mahdollisuuksia kuvitella uudenlaisia vaihtoehtoisia tulevaisuuksia kylmän sodan perinteisen blokkijärjestelmän ohelle.

Tutkielman metodisena pohjana toimii aatehistoriallinen lähestymistapa, jossa tarkastellaan sitä, miten ihmiset kokivat ja näkivät erilaiset tapahtumat. Sovellan tutkimuksessa myös tunnemaiseman käsitettä sekä erilaisten menneiden tulevaisuuksien ja tulevaisuuskuvien tarkastelua.

Tutkimuksen pääasiallisena lähdeaineistona toimivat Kansallisarkistossa sijaitsevat Mauno Koiviston arkiston, Tasavallan presidentin kanslian III arkiston materiaalit sekä Neuvostoliittoinstituutin arkistomateriaalit, joita täydennän tutkimus- ja muistelmakirjallisuudella. Lisäksi olen haastatellut Mauno Koiviston kansliapäällikkö Jaakko Kalelaa.

Tutkielman perusteella voidaan todeta, että Koivisto suhtautui varovaisen toiveikkaasti Neuvostoliiton muutokseen ja piti mahdollisena, että neuvostovaltio siirtyisi kohti jonkinlaista markkinasosialistista järjestelmää. Tämän ajatuksen puitteissa Koivisto myös tarjosi apuaan ja näkemyksiään kansainvälisen diplomatian kentällä sekä idän että lännen suuntaan. Perestroikan epäonnistuminen ei itsessään yllättänyt Koivistoa, joka tunnisti talousuudistusten tuoman mahdollisuuden poliittiseen hajaantumiseen. Keskittyminen perestroikan taloudelliseen ulottuvuuteen sen sijaan aiheutti sen, että liittovaltion rauhanomainen hajoaminen tuli presidentille yllätyksenä.

ASIASANAT: Mauno Koivisto, perestroika, Mihail Gorbatšov, Neuvostoliitto, Suomen ulkopoliitikka, kylmä sota, sosialismi, aatehistoria, tulevaisuuskuvat, päätöksenteko

Sisällysluettelo

1. Johdanto	2
1.1 Tutkimusongelma ja kysymyksenasettelu	2
1.2 Metodologiset valinnat	8
1.3 Teoreettiset valinnat	13
1.4 Lähdeaineisto ja aiempi tutkimus	15
1.5 Perestroikasta ja paradigmoista.....	19
2. Presidentti Koivisto ja perestroikan seuranta	24
2.1 Koivisto ja perestroika	24
2.2 Presidentti Koiviston institutionaalinen tietopohja	29
2.3 Perestroika haastaa valtiojohdon tiedonkäsittelykoneiston	33
2.4 P-ryhmän perustaminen ja toiminta	37
2.5 Koivisto perestroikan seuraajana ja analysoijana	41
3. Koiviston analyysi perestroikasta ja sen mahdollisuuksista.....	44
3.1 Neuvostoliiton suurvalta-asema ja perestroika	44
3.2 ”Ideologispohjaiset virheet” – Koiviston analyysi Neuvostoliiton ongelmista	48
3.3 Konvergenssin ja inhimillisen sosialismin mahdollisuus.....	51
3.4 Koivisto käsittelee Neuvostoliiton siirtymää markkinatalouteen	55
4. Koiviston perestroika-diplomatia	60
4.1 Perestroika-diplomatian alkujuuret	60
4.2 Koiviston ja Gorbatšovin talouspoliittinen dialogi	63
4.3 Koivisto perestroikan apumiehenä	68
5. Perestroikan loppu ja Neuvostoliiton hajoaminen	73
5.1 Koivisto noteeraa Venäjän ”oman tien”	73
5.2 Koivisto hahmottelee Neuvostoliiton suuntaviivoja	77
5.3 Gorbatšovin ”vanhoillinen käänös”	82
5.4 Perestroikan horisontti sulkeutuu.....	86
6. Mauno Koivisto – Perestroikan tulkki	93
7. Lähdeluettelo	98

1. Johdanto

1.1 Tutkimusongelma ja kysymyksenasettelu

”Kyllä poliitikkoja aina riittää, niitä, jotka luulevat, että luova valtiollinen toiminta on pelkkää laskelmointia konjektuureilla. Mutta valtiomies ei ole lyhyen tähtäimen laskelmoija vaan pitkän kehityskaaren kulkua vaistoava näkijä.”¹ – Martti Ruutu

”Aina tulee teesi, antiteesi ja synteesi, sitten taas voittajan sisällä syntyy uusi vastavoima. Tämä kulkee ikuisesti niin kauan kuin aikaa riittää.”² – Mauno Koivisto

Tutkimukseni keskiössä on presidentti Mauno Koivisto ja hänen suhteensa Neuvostoliiton perestroikaan. Tutkimusintressini perustuu ajatukseen, jonka mukaan Koivistosta on henkilönä löydettävissä esimerkiksi Kekkoseen verrattuna vielä ”paljon kyntämätöntä maaperää”³. Tämä johtune osin Koiviston laaja-alaisesta osaamisesta, mittavasta urasta sekä ihmisiä kiehtovasta persoonasta. Hän on poliittisen uransa aikana edennyt ”satamajätkästä työläistohtoriksi”⁴ ja lopulta valtakunnan ”yksinäisestä seriffistä” aina ”filosofikuninkaaksi”⁵ asti. Historioitsija Mikko Majander on todennut, että ”suomalaisen valtiotaidon Pantheonissa ei Koiviston sijaa voi ohittaa”.⁶

Tutkimukseni ajallisena kontekstina toimii kylmän sodan loppuvaihe, vuodet 1987 – 1991. Ajanjakson ”huipentumaa”, perestroikan myötä tapahtunutta Neuvostoliiton romahdusta, on kuvattu yhdeksi maailmanhistorian tärkeimmistä tapahtumista⁷. Hypoteesinani on, että perestroikan seuranta oli leimallinen osa Koiviston toisen presidenttikauden ulkopoliitikkaa. Toinen hypoteesini on, että Mihail Gorbatšovin perestroikalla oli Koiviston silmissä ainutlaatuinen mahdollisuus johdattaa Neuvostoliitto kohti uudenlaista yhteiskunta- ja talousjärjestelmää. Näitä hypoteeseja käsittelem työssäni tutkimalla sitä, *miten Koivisto suhtautui Neuvostoliiton perestroikaan, mihin tämä suhtautuminen pohjautui ja mitä johtopäätöksiä sekä ulkopoliittisia toimintalinjoja kehityksestä tehtiin.*

¹ Tiihonen 2014, 213.

² Koivisto 2001, 43.

³ Ovaska 2017, 9.

⁴ ”Lauantaiseura” 1981, 18.

⁵ Majander 2013, 213.

⁶ Mikko Majander, ”Mauno Koiviston muistoluento”. Paasikivi-seura 28.11.2017, s12.

<http://www.paasikivi-seura.fi/wp-content/uploads/2018/03/28.11.2017-Presidentti_Mauno_Koiviston_muistoluento_dosentti_VTT_Mikko_Majander_Paasikivi-Seuran_vuosikokous.pdf> [luettu 18.9.2018]

⁷ Ofira 2004, 3.

Nykyään tiedetään, että Gorbatšovin perestroika epäonnistui päätavoitteissaan, mikä vaikuttaa siihen, miten ymmärrämme aikakauden ja kuinka arvioimme aikalaisten käsityksiä. Aikalaiset eivät kuitenkaan tieneet perestroikan johtavan Neuvostoliiton hajoamiseen, vaan heille tulevaisuus oli avoin, epävarma ja täynnä erilaisia mahdollisuuksia. Työni ytimessä onkin pyrkimys kuvata sitä, miltä perestroikan kehitys ja lopulta Neuvostoliiton hajoaminen näytti Koiviston silmissä tämän tutkiessa ilmiötä aikalaisena. Tarkemmat tutkimuskysymykseni ovat seuraavat:

I: Miksi presidentti Koivisto kiinnostui perestroikasta ja miten hän ymmärsi sen merkityksen? Miten hän analysoi sen mahdollista tulevaa kehitystä?

II: Minkälaiseen tietopohjaan ja käytännön prosesseihin Koiviston analyysi Neuvostoliitosta ja perestroikasta perustui? Miten Koivisto organisoi perestroikan seurannan ja analysoinnin?

III: Miten Koiviston suhtautuminen perestroikaan vaikutti hänen ulkopoliittiseen toimintaan? Mitä tavoitteita ja toiveita Koivistolla oli perestroikan suhteen?

Koivisto itse kirjoittaa aikakaudesta muistelmissaan seuraavasti: ”Lähdimme kaikki siitä, että monet asiat olivat ennustettavissa ja että kehitys olisi hallittavissa.”⁸ Lähtökohtana oli, että Neuvostoliitto säilyisi, sen talousjärjestelmän rajusta ja vaikeasti ennustettavissa olevasta muutoksesta huolimatta.

Koivisto myöntää, että Neuvostoliiton hajoaminen tuli siten hänelle yllätyksenä, mutta painottaa, ettei maan yhteiskuntajärjestelmän muuttuminen ollut hänelle järkytys.⁹ ”Minulle Neuvostoliiton järjestelmä oli valtiokapitalistinen, eikä sen muuttuminen yksityiskapitalistiseksi ollut järkytys”, Koivisto selittää muistelmiensa johdannossa¹⁰. Neuvostoliitosta puhuminen sosialistisena maana oli Koiviston mukaan ollut hänestä ”vastenmielistä”¹¹.

Neuvostoliitolla oli ollut varsin kouriintuntuva vaikutus tulevan presidentin elämään. Jatkosota oli Koiviston ajattelua vahvimmin määrittänyt sukupolvikokemus, josta

⁸ Koivisto 1994, 12.

⁹ Ibid.; Koivisto 1995, 10.

¹⁰ Koivisto 1995, 10.

¹¹ Ibid.

kumpusi hänen historian ja maantieteen lainalaisuuksia korostava inhorealistinen analyysinsä Neuvostoliitosta.¹² Vaikka kokemus itänaapurin voimasta jäi takaraivoon, Koivistolle kehittyi vuosien saatossa ajatus myös toisenlaisen Neuvostovaltion mahdollisuudesta. Gorbatšovin perestroika oli Koiviston kaltaisen, sodan kokeneen rintamamiehen silmissä historiallinen mahdollisuus, kuten Koivistoa tämän muistelmien kirjoittamisessa avustanut toimittaja Antti Blåfield on hienosti kuvannut:

”Yllättäen hänen [Koiviston] silmiensä edessä aukesi Neuvostoliiton modernisoitumisen, avautumisen ja ehkä jopa vapautumisen mahdollisuus. Koiviston ikäluokalle, hänen kokemukselleen se oli ainutlaatuinen historian tilaisuus, jota ei saanut omilla toimilla vaarantaa. Se saattaisi olla tie ulos Suomen ikaikaisesta umpikujasta.”¹³

Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen Koivisto itse kuvasi muistelmissaan suhtautumistaan perestroikaan ja sen tuomiin uudistuksiin hieman pessimistisemmin:

”Toivoin, että luopuminen kaiken vallan keskittämisestä valtion ja yhden puolueen käsiin johtaisi [Neuvostoliitossa] jonkinlaisen sosiaalidemokratian esille tuloon. Uskoa siihen en jaksanut monestakaan syystä, joita en käy tarkemmin erittelemään. Oli monia näkökohtia, jotka puhuivat sitä vastaan, eikä yksikään puolesta.”¹⁴

Koiviston näkemykset uudistuspolitiikan suhteen vaativat tutkimusta, ei vähiten siksi, että Blåfield kertoo Koiviston sosialististen järjestelmien uudistuksia koskevien pohdintojen olleen erityisen vaikeaselkoisia¹⁵. Oman tutkimukseni pyrkimyksenä on nimenomaan tarkemmin eritellä ja tutkia Koiviston suhtautumista perestroikaan ja sosialismin uudistumiseen. Aihepiiriä ei ole laajemmin tutkittu, mutta Koiviston näkemyksistä on esitetty yksittäisiä, osin aika kriittisiäkin kommentteja. Esimerkiksi diplomaatti Jukka Seppinen kirjoittaa Mauno Koivistoa käsittelevässä kirjassaan, ettei Koivisto ”saanut 1980-luvulla käsitystä maailmanpolitiikan realiteeteista, vaan oli

¹² Ks. Esim. Mauno Koivisto *Koulussa ja Sodassa*. Kirjayhtymä, Helsinki 1998; Juho Ovaska, *Mauno Koiviston idänkortti: sotamiehestä presidentiksi*. Otava, Helsinki 2017.

¹³ Antti Blåfield, ”Mauno Koiviston muistelmia tehtiin laihan Saludo-kahvin voimin”. Aamulehden verkkoversio 14.05.2017. <<https://www.aamulehti.fi/kotimaa/mauno-koiviston-muistelmia-tehtiin-laihan-saludo-kahvin-voimin-kirjoitti-kaiken-kasin-200136096>> [luettu 18.09.2018.]

¹⁴ Koivisto 1995, 10.

¹⁵ Antti Blåfield, ”Mauno Koiviston muistelmia tehtiin laihan Saludo-kahvin voimin”. Aamulehden verkkoversio 14.05.2017.

epäselvässä Neuvostoliitto-keskeisessä poliittisessa kaaoksessa”¹⁶. Seppisen kriittinen arvio luo vahvan kontrastin Koiviston maineeseen talousosaajana ja Venäjän-tuntijana.

Oma työni ei pyri ensisijaisesti olemaan Koiviston persoonaa kokonaisvaltaisesti tutkiva biografia, vaan se sijoittuu osaksi eräänlaista temaattista biografiatutkimusta. Pyrin kytkemään Koiviston mahdollisimman vahvasti tutkittavan aikakauden, sekä hänen laajemman uransa ja toimintansa kontekstiin. Koiviston ajattelun, arvioiden ja näkemysten kontekstina on suomalainen yhteiskunta, historia ja mentaliteetit.

Perestroika muodosti Suomelle ongelman: miten suhtautua vakaalta vaikuttaneen naapurin muutokseen? Neuvostoliitto oli ollut Suomen ulkopoliitikalle ikään kuin ankkuri ja sen mukanaan tuomat velvoitteet olivat muodostuneet jonkinlaiseksi suomalaisten ajattelua syvästi muokkaavaksi realiteetiksi. Perestroikan myötä toimintaympäristö muuttui ja esiin nousi pelkoja hallitsemattomasta kehityksestä, mutta samaan aikaan avautui myös uusia mahdollisuuksia.

Kylmän sodan lopulla pitkän aikavälin kuluessa kasautuneet rakenteelliset muutosvoimat purkautuivat yhtäkkiä valtaisalla nopeudella.¹⁷ Historioitsija Kimmo Rentola kirjoittaa, että Suomessa ”aistittiin” kylmän sodan lopulla otollinen hetki, jonka nojalta Suomen ulkopoliitikka ohjattiin nopeasti uudelle kurssille¹⁸. Suomen voi nähdä harjoittaneen näin varovaista, mutta ovelaa pienvaltion ulkopoliitikkaa, jonka ohjenuora oli presidentti Koiviston mukaan ”selviytyä hengissä”¹⁹. Suomen kansalliseksi narratiiviksi voidaankin katsoa muodostuneen menestyksekkäs ”pienen valtion kansallinen selviytymisstrategia”²⁰.

Suoraviivaisen strategian sijaan Suomen ”linja” koostuu kuitenkin todellisuudessa ”pienistä yksittäisistä päätöksistä, joita yksittäiset ihmiset ovat eri aikoina ja eri tilanteissa tehneet mutta jotka taaksepäin katsottuna muodostavat tietyn kuvion”.²¹ Rentola on kuvannut, että ”jälkikäteen katsoen tie näyttää täydellisen

¹⁶ Seppinen 2015, 336.

¹⁷ Rentola 2010, 316.

¹⁸ Rentola 2016, 284.

¹⁹ Rentola 2010, 285.

²⁰ Railo 2010, 407.

²¹ Railo 2010, 429.

johdonmukaiselta, mutta itse ajassa niin ei ollut, vaan ratkaisut tehtiin yksi kerrallaan, epävarmuuden vallassa ja vailla varmaa tietoa lopputuloksesta.”²²

Pyrin työssäni kuvaamaan Suomen taivalta kohti kylmän sodan loppua nimenomaan presidentti Koiviston kokemusmaailman kautta. Tavoitteenani on tuoda Koiviston kokemusten ja näkemysten kautta uutta tietoa kylmän sodan lopun historiasta, sillä se, miten Suomessa nähtiin ja koettiin Neuvostoliiton hajoaminen, on edelleen suhteellisen ”ohuelti” tutkittu²³. Tässä on työni merkittävin ”tutkimusaukko”.

En tutki työssäni suoranaisesti Suomen ja Neuvostoliiton välisiä, taloudellisia tai poliittisia, bilateraalaisia suhteita. Tämän rajauksen vuoksi esimerkiksi idänkauppaa tai Baltian tilannetta koskevat pohdinnat ovat tutkimukseni fokuksen ulkopuolella. Oma tutkijapositioni kylmän sodan lopun aikakauden suhteen on etäinen, sillä olin tuolloin liian nuori muistaakseni tapahtumista varsinaisesti mitään.

Työni keskittyy sinänsä varsin perinteiseen poliittisen historian tutkimustraditioon, ylimmän tason poliittisen päätöksenteon ja vallankäytön tutkimukseen, jonka kestävän ajankohtaisuuden historioitsija Vesa Saarikoski on kiteyttänyt taitavasti: ”Poliittinen ja yhteiskunnallinen valta tiivistyy ja henkilöityy demokraattisessakin järjestelmässä huipuksi, ja sen seuraukset koskettavat vähintään epäsuorasti kaikkia ihmisiä. Tämä valta, sen mekanismit ja toteuttajat ovat aina tutkimisen arvoisia asioita.”²⁴

Presidentti Koivistoa on mielekästä tutkia, sillä hän hallitsi Suomen ulkopoliittista päätöksentekoa varsin suvereenisti henkilökohtaisen vaikutusvaltansa sekä vanhan hallitusmuodon laajojen presidentinvaltaoikeuksien nojalla.²⁵ Koivisto näki Kekkonen tapaan presidentin aseman ulkopoliittikan saralla edelleen vahvana.²⁶ Erityisen vahva asema Koivistolla oli juuri idänpolitiikassa, jota kuvaa hyvin ulkoministeri Pertti Paasion arvio: ”Mauno Koivisto oli kehittänyt tietämystään ja ymmärtämystään Neuvostoliiton kehityksestä ja ongelmista tasolle, jolle ani harva analyysin ammattilainen yliti.”²⁷

²² Rentola 2010, 316.

²³ Rentola 2016, 271.

²⁴ Saarikoski 2005, 197.

²⁵ Ks. Juhani Suomi, *Pysähtyneisyyden vuodet: Mauno Koiviston aika 1981-1984*. Otava 2005, Helsinki.

²⁶ Koivisto 1983, 84–85.

²⁷ Pursiainen & Saari 2003, 120–121.

Tutkimukseni kehiksenä ja kontekstina toimii kylmän sodan lopun kausi. Johdannossa määrittelemäni tutkimuskysymys ja siihen liittyvä problematiikka määrittää työni rakennetta. Työni noudattelee temaattista jakoa, joka etenee kuitenkin pääpiirteittäin kronologisesti historiallisen muutoksen esiin saamiseksi.

Työni toisessa luvussa kuvaan Koiviston kiinnostusta Neuvostoliittoa ja sosialististen järjestelmien uudistuksia kohtaan sekä siitä kummunnutta perestroikan seurantaan. Luvussa kolme siirryn tarkastelemaan tämän tietopohjan kautta syntyneitä näkemyksiä Neuvostoliitosta ja arvioita perestroikan tulevasta kehityksestä. Neljännessä luvussa käsittelen näiden tietopohjan kautta syntyneiden näkemysten pohjalta kumpuavaa kansainvälistä toimintaa perestroikan tiimoilta. Luvussa viisi käsittelen Koiviston suhtautumista perestroikan vähittäiseen epäonnistumiseen ja lopulta kiihtyvään Neuvostoliiton hajoamiskehitykseen. Viimeisessä luvussa vedän työni eri langat yhteen ja teen synteesin Koiviston perestroikaa ja Neuvostoliiton kehitystä koskevasta ajattelusta.

Tämän työn puitteissa ei ole ollut mahdollista ottaa huomioon kaikkia presidentti Koiviston toimintasektoreita ja niiden välisiä suhteita, sillä päätöksentekijöihin potentiaalisesti vaikuttavien tekijöiden määrä on niin valtava.²⁸ Tarkoitukseni ei siten ole tuottaa mitään lopullista totuutta Koiviston valtiotaidosta. Poliittista arviointikykyä on ylipäänsä äärimmäisen vaikea mitata, kuten tutkija Philip Tetlock osuvasti tiivistää:

“On close scrutiny, reputations for political genius rest on thin evidential foundations: genius is a matter of being in the right place at the right time. Hero worshippers reveal their own lack of historical imagination: their incapacity to see how easily things could have worked out far worse as a result of contingencies that no mortal could have foreseen. Political geniuses are just a close-call counterfactual away from being permanently pilloried as fools.”²⁹

²⁸ Soikkanen 2005, 86; Hudson 2014, 6.

²⁹ Tetlock 2006, 27.

1.2 Metodologiset valinnat

Historiallinen metodi on usein nähty kuin oikeusistuntona, jossa pyritään todistusaineiston perusteella tavoittamaan totuus. On kuitenkin hyvä muistaa, että todistusaineiston merkitys nousee vasta sen tulkitsemisesta. Lähteet eivät puhu puolestaan, vaan ne ovat todistusaineistoa vain suhteessa johonkin tutkimuskysymykseen. Historiallisen tulkinnan kautta luotu narratiivi ei ole annettuna menneisyydessä, vaan historioitsijalla on aktiivinen rooli sen muodostamisessa.³⁰

Historioitsija Ludmilla Jordanovan mukaan historiallinen tulkinta koostuu useista elementeistä, kuten valituista lähteistä, niiden käyttötavasta ja historioitsijan kontekstista. Historiantutkimusta tehdään aina jostain teoreettisesta näkökulmasta tai analyyttisestä viitekehystä käsin. Näiden viitekehysten sisältämällä analyyttisillä käsitteillä pyritään muodostamaan ”järjestystä erillisiin ja monimutkaisiin historiallisiin tapahtumiin, kehityskulkuihin ja poliittisiin rakenteisiin”. Oman työni paradigmaattiset näkemykset ohjaavat työni selittävää painoa kohti yksilön merkitystä.³¹

Tutkimusmetodi on keino vastata tutkimuskysymyksiin. Omassa työssäni historioitsija Markku Hyrkkäsen aatehistoriallisella metodilla on tärkeä osa. Hyrkkänen on määritellyt aatehistorian löyhästi merkityksien tutkimuksena. Aatehistorian tehtävänä on toisin sanoen ”asioiden käsittämisen käsittäminen ja asioille annettujen merkitysten ymmärtäminen”. Aatehistorian keskiössä ovat käsitteelliset ulottuvuudet, ”*perceiving, discerning, discernment, understanding, meaning, sense, signification*”³².

Hyrkkäsen tärkeimpiä huomioita työlleni on hänen painotuksensa, jonka mukaan olosuhteet vaikuttavat pitkälti sen kautta, miten ne koetaan. Olosuhteet eivät vaikuta automaattisesti tai mekaanisesti ihmisiin, vaan niiden vaikutus perustuu siihen, miten ne nähdään, koetaan ja mielletään tietoisesti tai alitajuisesti.³³ Hyrkkänen kirjoittaa:

”Huomion kiinnittäminen tilanteeseen ja sen vaihtoehtoihin tarkoittaa, että vaihtoehdot ovat tilanteessa elävien ja toimivien ihmisten erilaisia käsityksiä tuosta

³⁰ Trachtenberg 2006, 16–19; Kosso 2009, 15–16,21,22.

³¹ Jordanova 2006, 100; Pulkkinen 2016, 36,41.

³² Hyrkkänen 2002, 53–54,57.

³³ Hyrkkänen 2002, 56,279,43.

tilanteesta. Historioitsijan taas on pystyttävä kuvittelemaan tilanteen vaihtoehdot, jotta hän pystyisi edes osapuilleen ymmärtämään toteutuneen vaihtoehdon.”³⁴

Näin ollen metodinani on yksilöstä yleiseen suuntautuva lähestymistapa. Hyrkkänen perustelee osuvasti yksilön merkityksen historiankirjoituksessa toteamalla: ”Ollaan historian kulkua määräävistä voimista mitä mieltä tahansa, ne suodattuvat ihmismielen läpi ja tämä määrää sen tempon ja tavan, jolla ne toimivat.”³⁵

Ihmiset hahmottavat ja kokevat murroskohdat omalla tavallaan. Kylmän sodan lopulla ei ollut vain yhtä käsitystä kehityksen suunnasta, vaan monia kilpailevia. Työssäni pyrin ensisijaisesti kuvaamaan sitä, miltä Neuvostoliiton muutos juuri Koiviston silmissä näytti. Tutkimuksen kohteena ovat Koiviston mentaliteetti, tunteet, pohdinnat, käsitykset ja arviot sekä analyysit. Käytän tässä apuvälineenä historioitsija Henrik Meinanderin lanseeraamaa käsitettä ”tunnemaisema”, joka viittaa rykelmään ”monenkirjavia ajatuksia, aavistuksia, toiveita, pelkoja ja mielialoja, joista sekä toistensa vaikutuksesta että täysin irrallisina syntyi laaja tunnetilojen kirjo, jota voisi kutsua tunnemaisemaksi”.³⁶

Käyttämäni metodit ovat työni kannalta käytännön valinta, joka ”muotouttaa”, ”tietynlaistaa” ja ”näkökulmaistaa” tietoa³⁷. Valintani perustuvat Koiviston asemaan ulkopoliittisen päätöksentekojärjestelmän huipulla, jonka katson mahdollistavan sen, että häntä tutkimalla on mahdollista luoda rikkaampi näkemys Suomen toiminnasta kylmän sodan lopulla. Yksilön tutkimisen kautta voidaan tuottaa sellaista tietoa, joka ei ole saavutettavissa muilla keinoin.³⁸

Työni keskittyessä vahvasti Koiviston persoonaan, pyrin ottamaan huomioon tiettyjä biografioiden kirjoittamiseen liittyviä metodologisia seikkoja. Tärkeä huomioon otettava seikka on kysymys yksilön ja yhteisön suhteesta, joka on eräs historian tutkimuksen keskeisistä ongelmista. Se kumman merkitystä painotetaan enemmän, riippuu paljon tutkijan historianfilosofisesta näkemyksestä. Yksilöä ei joka

³⁴ Hyrkkänen 2002, 223.

³⁵ Hyrkkänen 2002, 279.

³⁶ Meinander 2009, 23.

³⁷ Mäkelä 2006, 264.

³⁸ Haataja 2006, 68.

tapauksessa voi ymmärtää täysin ympäristöstään irrotettuna, vaan hänet on sijoitettava osaksi yhteisöä. Historioitsija Timo Soikkanen on todennut: ”Kuvattavan ja häntä ympäröivän todellisuuden välisen vuorovaikutuksen huomioonottaminen onkin tieteellisen elämäntutkimuksen perusedellytys.”³⁹

Oma tarkoitukseni on sitoa Koiviston henkilökuvaan yksilön ja yhteisön vuorovaikutus, jossa yhteiskunnan rakenteet ja prosessit vaikuttavat yksilön toimintaan ja ajatuksiin. Laajemman viiteryhmän rakentamisen kautta on mahdollista saada parempi ote kuvattavan henkilön toimintakontekstiin.⁴⁰ Korostan työssäni eri tietolähteiden ja ulkopoliittisen päätöksentekokoneiston vuorovaikutusta presidentin kanssa.

Jotta Koiviston omat ajatukset tulevat oikealla tavalla esiin, on tutkittava olosuhteita, joissa ajatukset saivat merkityksensä. Ihmisten ajatusmaailma on aina sidoksissa aikansa ympäristöön ja historiallisen tiedon ehtona onkin se, että toimijoiden oma näkökulma peilataan historiallista kontekstia vasten.⁴¹ Kontekstin luomiseksi tukeudun laajasti aikalaisteksteihin, sekä historiantutkijoiden esityksiin aikakaudesta ja ennen kaikkea perestroikan kehityksestä sekä Suomen historiasta käsiteltävällä aikakaudella.

Henkilöhistoriaa tutkittaessa on hyvä pitää mielessä historiallisten sattumien, kehityskulkujen vaihtoehtoisuuden ja toteutumattomien mahdollisuuksien merkitys. Näiden menneisyyden tulevaisuuksien tutkimuksessa kartoitetaan, miten ja millä perusteella menneisyyden ihmiset ymmärsivät ja arvioivat omaa tulevaisuuttaan. Historian ymmärtäminen edellyttää menneisyyden tulevaisuuksien huomioimista.⁴²

Tulevaisuus on aina läsnä ihmisten elämässä, sillä ”mielemme on rakennettu niin, että se hahmottaa jatkuvasti jonkinlaista kuvaa jo tapahtuneesta, parhaillaan tapahtuvasta ja tapahtuvaksi odottamastaan”⁴³. Historiantutkija Reinhart Koselleckin näkemyksen mukaan empiirinen tietämättömyys tulevaisuudesta tarkoittaa, että voidakseen ylipäänsä toimia, ihmisen täytyy suunnitella tulevaa⁴⁴. Myös presidentti Koivisto oli tietoinen tulevaisuusajattelun merkityksestä: ”Siitä riippumatta, mitä mieltä olemme

³⁹ Soikkanen 2006, 83.

⁴⁰ Mäkelä 2006, 276.

⁴¹ Saari 2015, 305.

⁴² Hyrkkänen 2002, 246.

⁴³ Männikkö 1997, 261–262.

⁴⁴ Koselleck 2002, 133.

mahdollisuuksista nähdä tulevaisuuteen, me jokainen joudumme kaiken aikaa tekemään tulevaisuutta koskevia ennustuksia ja elämään niitten mukaan.”⁴⁵

Ihmisen toiminnassa on läsnä tietty tulevaisuusorientoituneisuus. Se, millaisena näemme tulevaisuuden, riippuu vahvasti yksilön kokemusavaruudesta, eli siitä, ”millaisia kokemuksia meille on kertynyt menneisyydestä ja nykyisyydestä ja minkä merkityksen niille annamme”⁴⁶. Nykyhetkessä muodostuvaan odotushorisonttiin, tulevaisuuden odotuksiin, puolestaan heijastuvat rationaalisen analyysin lisäksi kokemuksista kumpuavat toiveet ja pelot. Koselleck kuvaa ihmisten elävän jatkuvassa kokemusavaruuden ja odotushorisontin välisessä vuorovaikutuksessa ja jännitteessä.⁴⁷

Kansainvälinen politiikka on luonteeltaan erityisen tulevaisuusorientoitunutta. Tulevaisuuden ennustamisen ja ennakkoinnin voidaan katsoa olevan diplomatian ja ulkopoliittisen toiminnan kovinta ydintä, sen *raison d'être*⁴⁸. Kansainvälisten tapahtumien analyysi on aina jossain määrin tulevaisuuden ennustamista, trendien poimimista ja ennakkointiin pyrkimistä.⁴⁹ Historiantutkimuksessa onkin noussut pinnalle tarve tutkia menneisyyden mahdollisuuksia ja tulevaisuuksia, sillä valtiomiesten suhtautuminen tulevaisuuteen laskelmineen, suunnitelmiseen ja tavoitteeseen auttaa tekemään historiaa ymmärrettävämmäksi.⁵⁰

Historioitsija Matti Männikön mukaan ihmisten tulevaisuuskuviissa, eli heidän odotuksissaan ja arvioissaan tulevaisuudesta, on aina mukana tiedollisia sekä tunneperäisiä aineksia, jonka vuoksi kuvat eivät ole eheitä tai rationaalisia, vaan pikemminkin epämääräisiä ja epäyhtenäisiä. Koivistonkin tulevaisuutta koskevat käsitykset pitää rekonstruoida monista hajallaan olevista aineksista.⁵¹

Näihin tulevaisuuskuviin liittyvien menneiden tulevaisuuksien hahmottaminen on yksi työni päätavoitteita. Männikön mukaan mennyt tulevaisuus käsittää kolme eri elementtiä, jotka hän jakaa seuraavasti: ”Menneisyyden ihmisen edessä aikoinaan

⁴⁵ Koivisto 1978, 120.

⁴⁶ Männikkö 1997, 264.

⁴⁷ Koselleck 2004, 255,259.

⁴⁸ Koselleck 2002, 132.

⁴⁹ Ofira 2004, 3.

⁵⁰ Männikkö 1997, 255.

⁵¹ Männikkö 1997, 266.

avautunut tulevaisuus on ensin luonteeltaan aito nykyinen tulevaisuus, avoin ja epävarma, mutta realisoituu sitten tapahtumisen myötä ja muuttuu lopulliseksi ja tiedettäväksi, menneisyyden tosiasioiksi.”⁵²

Historiantutkijan on siis nähtävä menneisyys kokonaisuutena, joka ottaa tapahtuneiden tosiasioiden lisäksi huomioon menneisydessä olleet tulevaisuuden vaihtoehdot ja mahdollisuudet, jotka eivät kuitenkaan realisoituneet. Toteutumatta jääneillä tulevaisuuskuvilla voidaan osoittaa miten yhtenäiseltä tai hajanaiselta, ennustettavalta tai epävarmalta tulevaisuus on näyttänyt.⁵³

Historian toteutumattomia mahdollisuuksia ei tarvitse myöskään tutkia ainoastaan itsetarkoituksellisesti, vaan niiden kautta voidaan tarkastella myös ”miten toteutumaton reaalin mahdollisuus vaikutti toteutuneeseen mahdollisuuteen”⁵⁴. Historioitsija Johan Huizinga kuvaa tätä näkemystä taitavasti:

*“The historian must... constantly put himself at a point in the past at which the known factors will seem to permit different outcomes. If he speaks of Salamis, then it must be as if the Persians might still win; if he speaks of the coup d’etat of the Brumaire, then it must remain to be seen if Bonaparte will be ignominiously repulsed.”*⁵⁵

Työssäni historian eri vaihtoehtojen kuvaaminen on osa historiallista selittämistä, sillä kuvailun kautta voidaan hahmottaa ennen varsinaista tapahtumaa, millä ehdoin kyseinen tapahtuma saattoi realisoitua. Historioitsijan pitää esittää, mitä mahdollisuuksia oli olemassa ennen kuin yksi tie lopulta toteutui. Historia hahmottuu näin ”avoimena ympäristönä, jossa eri mahdollisuudet ja toimintamallit kilpailevat keskenään siitä mikä niistä lopulta realisoituu”.⁵⁶ Pysin työssäni kuvaamaan mahdollisimman tarkasti kylmän sodan lopun erilaisia mahdollisia tulevaisuuksia.

⁵² Männikkö 1997, 255.

⁵³ Männikkö 1997, 266–268.

⁵⁴ Mäkelä 2006, 283.

⁵⁵ Tetlock 2006, 144.

⁵⁶ Lähteenmäki 2016, 182–183,203.

1.3 Teoreettiset valinnat

Teoreettisella tasolla soveltan työssäni löyhästi *Foreign policy analysis (FPA)* - tutkimusperinnettä, jossa keskitytään ulkopoliittisen päätöksenteon tutkimiseen kansainvälisen politiikan ymmärtämiseksi. Omassa työssäni tämä tarkoittaa sitä, että kiinnitän huomioni ulkopoliittisen ongelman, *Neuvostoliiton perestroikan*, ja ulkopoliittisen päätöksentekokoneiston, *Suomen ulkopoliittisen johdon*, väliseen suhteeseen.⁵⁷

Työssäni näen FPA:ta soveltaen, että tiedon hankinnan ja käsittelyn kautta päättäjät pyrkivät, yksilöinä ja yhdessä, muodostamaan mahdollisimman tarkan kuvan toimintaympäristöstään. Näin ollen Koivisto ja valtiojohto pyrkivät rationaalisesti hankkimaan mahdollisimman hyödyllistä tietoa Neuvostoliitosta tulevaisuuden ennakoimiseksi ja järkevien päätösten tekemiseksi. Informaation varsinaisen käsittelyn politiikantutkija Yaacov Vertzberger on määrittänyt seuraavasti:

*"It is the plethora of activities, performed individually and collectively, through which decisionmakers strive for an accurate and sophisticated understanding of their social, political and physical milieu in terms of the issues they face and the environmental constraints on the range of available responses open to them."*⁵⁸

On kuitenkin muistettava, että tiedon prosessointiin vaikuttavat aina kognitiivisen tason rajoitteet sekä poliittisen kulttuurin tuomat rajoitteet. Kognitiivisen tason rajoitteet tarkoittavat sitä, että ihmisillä on rajattu mentaalinen kyvykkyys tai halu käsitellä asioita objektiivisesti.⁵⁹

Monet erilaiset heuristiikat, ajattelun oikotiet ja vinoumat, vaikeuttavat täydellisen rationaalisuuden soveltamista päätöksentekoon. Ihmiset altistuvat usein esimerkiksi vahvistusvinoumalle, eli ovat alttiita etsimään, tulkitsemaan ja muistamaan helpommin tietoa, joka vahvistaa heidän ennako-olettamuksiaan, kuin tietoa, joka kiistäisi ne. Onkin esitetty, että poliittisten uskomusten päätehtävä ei ole ennustaa tulevaa, vaan tuottaa pysyvyyttä ja järjestystä maailmankuvaan. Ihmiset kehittävät myös vahvoja

⁵⁷ Hill 2003, 52.

⁵⁸ Vertzberger 1990, 8.

⁵⁹ Ibid.; Tetlock 2006, 232.

näkemyksiä ja uskomuksia seuraamistaan asioista, jotka ovat hitaita muuttumaan ympäristön mukana.⁶⁰ Saatavilla olevasta informaatiosta riippumatta ihmisillä on taipumus⁶¹ olettaa olemassa olevan asianlaidan jatkavan olemassaoloaan tulevaisuuteen. Hyvänä esimerkkinä toimii juuri Neuvostoliiton seuraaminen:

*"Even those tasked within the policy community about thinking long term about the Soviet future were always more inclined to assume it would endure rather than pass away: in part because their own projections about the future were normally predicated upon what they knew about the Soviet past; and in part because it was bureaucratically dangerous to think 'outside the loop' - -."*⁶²

Tiedonkäsittely ei ole vain passiivista toimintaa, vaan myös aktiivinen prosessi, jossa rakennetaan todellisuutta. Päätöksentekijän maailmankuva on tärkeä osatekijä tiedon valikoinnissa ja tulkitsemisessa, sillä uskomukset luovat "raakaan tietoon" merkityksiä ja järjestystä. Uskomukset ovat inhimillisen toiminnan ytimessä ja välttämättömiä ihmisen kyvyllä järjestää maailmaa ymmärrettävään muotoon.⁶³ Vertzberger kirjoittaa:

*"Beliefs, values and attitudes provide signposts for policymakers, who grope in a maze of uncertainty as to the meaning of the past, the nature of the present, and the shape of the future, who search for manageable formulas for attributing causality and predicting outcomes."*⁶⁴

Päätöksentekoon vaikuttavat yksilöiden uskomusten lisäksi myös jaetut paradigmat. Paradigmat ovat tietyn yhteisön jakamien uskomusten, arvojen ja tekniikoiden konstellaatio. Paradigma vaikuttaa siihen, miten havainnointia tehdään asettamalla ajattelulle reunaehdoja. Hallitseva paradigma määrittää millaisia kysymyksiä kysytään, millaisia selityksiä hyväksytään ja mitkä tulkinnat katsotaan oikeiksi.⁶⁵ Soveltaen katson, että paradigmaattiset näkemykset vaikuttivat myös suomalaisten käsityksiin Neuvostoliitosta.

⁶⁰ Hallenberg 2002, 2,9; Tetlock 2006, 39,190.

⁶¹ Puhutaan niin sanotusta kognitiivisesta konsistenssista. Ks esim. Hallenberg 2002.

⁶² Cox 2004, 19.

⁶³ Vertzberger 1990, 10,123,343,345.

⁶⁴ Vertzberger 1990, 144.

⁶⁵ Ofira 2004, 4–7. Ofira kuvaa tilannetta Yhdysvaltojen ulkopoliitiikan alalla seuraavasti: "To restate the Kuhnian proposition, the intellectual outlook generated in the relevant branches of knowledge had influenced the epistemology of foreign policy practitioners charged with Soviet prognostication."

1.4 Lähdeaineisto ja aiempi tutkimus

Historioitsija Ludmilla Jordanovan mukaan hyvän historiallisen työn tunnistaa siitä, että lähteitä käytetään tiedostaen niiden kompleksinen luonne. Lähteet eivät ole vain ”staattisia dokumentteja”, joilla on itsestään selvä auktoriteetti, vaan ne ovat syntyneet erilaisten prosessien kautta.⁶⁶

Oman työni primäärilähdeaineistona toimivat Kansallisarkistossa sijaitsevat Mauno Koiviston arkiston sekä Tasavallan presidentin kanslian III arkiston materiaalit. Näiden arkistojen aineisto koostuu erilaisista muistioista, raporteista, sähkeistä, keskustelumuihinpanoista ja analyyseistä. Arkistoihin kuuluu sekä Koiviston itse keräämää että hänelle kerättyä aineistoa, kuten lehtileikkeitä ja tutkimuksia.

Koiviston aloitteesta perestroikaa selvittämään perustetun perestroika-ryhmän (P-ryhmä) paperit ovat myös tärkeässä roolissa työssäni. P-ryhmän työhön olen tutustunut Koiviston arkiston lisäksi Kansallisarkistossa sijaitsevien Neuvostoliittoinstituutin arkisto-aineistojen ja Tasavallan presidentin kanslian arkistojen kautta. Neuvostoliittoinstituutin arkistoista olen hyödyntänyt myös P-ryhmässä mukana olleen, Neuvostoliittoinstituutin johtaja Valdemar Melangon päiväkirjoja.

Lisäksi olen käynyt läpi ulkoministeriön julkaisusarjaa *”Ulkopoliittisia Lausuntoja ja Asiakirjoja”*, josta löytyvät Koiviston julkiset puheet ja kannanotot hänen presidenttikausiltaan. Koiviston julkiset puheet pitää lukea niiden poliittista kontekstia vasten, sillä puheet ovat poliittista toimintaa. Näen, että julkiset puheet heijastelevat kuitenkin myös osin todenmukaista näkemystä varsinaisesta tilannekuvasta.

Toteutin työtäni varten myös yhden kevyen haastattelukierroksen, jossa haastattelin Koiviston aikaista tasavallan presidentin kansliapäällikkö Jaakko Kalelaa tutkimuskohteeni ja -kysymysteni tiimoilta. Vastaukset täydentävät muuta aineistoa.

Lähde pohjani kolmantena olennaisena pilarina toimivat erilaiset tutkimukset, muistelmat ja aikalaisteokset. Työssäni hyödynnetty kirjallisuus on jaettu muistelmajuhlakirjallisuuteen, aikalaiskirjallisuuteen ja tutkimuskirjallisuuteen.

⁶⁶ Jordanova 2006, 40.

Aikalaiskirjallisuutena käsittelen työssäni kirjallisuutta, joka toimii aikalaiskuvauksena eri toimijoiden suhtautumisesta Neuvostoliittoon ennen sen hajoamista.

Koiviston muistelmateokset *Kaksi Kautta I–II*⁶⁷ toimivat yhtenä työni tärkeimmistä peruslähteistä. Hyödynnän myös Koiviston muuta, suhteellisen rikasta ja monipuolista, kirjallista tuotantoa, joka pohjustaa, kuvaa ja selittää hänen ajatteluaan. Hyvänä esimerkkinä voi mainita hänen teoksensa *Väärää Poliitikkaa*, sekä presidenttikausien jälkeen itänaapurin historiasta kirjoitettu teos *Venäjän Idea*⁶⁸.

Koiviston omien muistelmien ja kirjoitusten lisäksi olen tutkinut laajasti aikakauden muiden poliitikkojen, vaikuttajien sekä asiantuntijoiden muistelmia ja elämäkertoja, jotka avaavat tutkimuskohdetta eri näkökulmista. Hyvänä esimerkkinä toimivat Suomen Pankin Kari Holopaisen omaelämäkerrallinen, mutta laajaan alkuperäisaineistoon pohjautuva teos *Orpo Piru*⁶⁹, sekä tutkija Ilmari Susiluodon ja professori Tauno Tiusasen muistelmalliset tietokirjat⁷⁰.

Muistelmakirjallisuuteen ja haastatteluihin vaikuttaa jossain määrin aina jälkiviisuus. Kirjoittajat ja haastateltavat muistavat helposti haluamiaan asioita henkilökohtaisten vaikuttimien kautta. Koivisto itse kuvaa muistelmiensa viimeisillä sivuilla: ”Tietysti olen pyrkinyt selittämään tapahtuneet omalta kannaltani katsoen parhain päin ja siinä sivussa kirkastamaan myös omaa kilpeäni.”⁷¹ Tämä lausahdus on hyvä muistaa etenkin Koiviston arkistoa tutkiessa, sillä se näyttää koostuvan pitkälti hänen muistelmiensa pohjalla olleesta aineistosta. Näin ollen lähdekritiikillä on työssäni tärkeä rooli. Erilaisten lähteiden ”ristikuulustelun” avulla voidaan hyödyntää muistelmallista lähdeaineistoa hedelmällisesti. Pyrin suhteuttamaan Koiviston ja muiden toimijoiden subjektiiviset näkemykset laajempaan tutkimuskirjallisuuteen.

Keskeisintä tutkimuskirjallisuutta työlleni ovat Koivistoa ja Suomen poliittista historiaa käsittelevät teokset. Varsinainen Koivistoa käsittelevä kirjallisuus jakautuu karkeasti

⁶⁷ Koivisto Mauno, *Kaksi Kautta II: Historian Tekijät*. Otava, Helsinki 1995; Koivisto Mauno, *Kaksi Kautta I: Muistikuvia ja merkintöjä 1982–1994*. Otava, Helsinki 1994.

⁶⁸ Ks. Esim. Koivisto Mauno, *Väärää Poliitikkaa*. Kirjayhtymä, Helsinki 1978; Koivisto Mauno, *Venäjän Idea*. Tammi, Helsinki 2001.

⁶⁹ Holopainen Kari, *Orpo piru. Muistumia neuvostokaupasta ja vähän muustakin*. Helsinki 2007.

⁷⁰ Ks. Tiusanen, Tauno. *Narutettu sukupolvi: suomettumisen ilot ja murheet*. Edita, Helsinki 2011; Susiluoto, Ilmari. *Diplomatia taiturit*. Gummerus: Ajatus, Helsinki 2002.

⁷¹ Koivisto 1995, 620.

kahteen kategoriaan. Ensinnä ovat elämäkerralliset kuvaukset, jotka ajoittuvat Koiviston virkakausille tai niiden läheisyyteen, ja joiden ote ei ole varsinaisesti kriittisen tutkimuksellinen. Osa näistä on juhla- tai vaalikirjoja, jotka lähestyvät kohdettaan lähes hagiografisesti. Koivistosta tehtyä toisenlaista, kriittisempää historian tutkimusta edustavat lähinnä Juho Ovaskan tuore kirja *Mauno Koiviston Idänkortti*⁷² sekä Juhani Suomen ja Jukka Seppisen teokset.⁷³

Koivisto luonnollisesti mainitaan useissa Suomen historiaa käsittelevissä teoksissa ja hänen toimintaansa sivutaan monissa tutkimuksissa, mutta hänen suhtautumista Neuvostoliittoon ja perestroikaan kuvataan usein vain ohimennen. Poikkeuksena on tärkeänä tietolähteenä työlleni toiminut Jaakko Kalelan artikkeli ”Perestroikaa bernsteinilaisittain”⁷⁴, joka avaa hyvin Koiviston ajattelua laajemman sosialistisen järjestelmien uudistuksia koskevan ilmiön suhteen. Syvempää tutkimusta tai kokonaisuudesta aihealueesta ei kuitenkaan ole olemassa.

Neuvostoliiton hajoamisesta ja perestroikasta sinänsä on olemassa lukuisia tutkimuksia, muistelmia ja tietokirjoja. Esimerkiksi entisen diplomaatin Jaakko Blombergin kirja *Vakauden kaipuu*⁷⁵ on ansiokas kokonaisuus Neuvostoliiton hajoamisesta, kylmän sodan lopun kansainvälisestä politiikasta ja ennen kaikkea Suomen asemasta näiden murrosten keskellä. Blombergin teos asettaa hyvät lähtökohdat ja perusraamit omalle tutkimukselleni.

Mainittava teos työni kannalta on myös Saara Matalan pro gradu -työ⁷⁶, jossa hän tutkii suomalaisten toimijoiden käsityksiä idänkaupan tulevaisuuden näkymistä. Työ sijoittuu ajallisesti ja osin temaattisesti samaan kontekstiin oman työni kanssa. Relevanttia kansainvälistä tutkimusta edustavat esimerkiksi politiikantutkijoiden Jan

⁷² Ovaska Juho, *Mauno Koiviston idänkortti: sotamiehestä presidentiksi*. Otava, Helsinki 2017.

⁷³ Ovaska 2017, 199; ks. esim. Seppinen Jukka, *Mauno Koiviston Aika*. Auditorium, Helsinki 2015; Suom Juhani, *Kohti Sinipunaa: Mauno Koiviston aika 1986-1987*. Otava, Helsinki 2008.

⁷⁴ Kalela 2011.

⁷⁵ Blomberg Jaakko, *Vakauden Kaipuu*. Otava, Helsinki 2011.

⁷⁶ Matala Saara, *Idänkaupan loppu – Suomen ja Neuvostoliiton välinen erityinen kauppasuhte ja Suomen kauppapolitiikan odotushorisontti sen purkautuessa 1988 – 1991*. Helsingin yliopisto Pro Gradu 2011.

<https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/26111/Matala_idankaupan_loppu.pdf> [sivu luettu 18.09.2018]

Hallenbergin ja Seliktar Ofiran kirjat⁷⁷, jotka tutkivat länsimaiden poliittisten, akateemisten ja journalististen toimijoiden näkemyksiä Neuvostoliiton kehityksestä.

Historiankirjoitus nojaa erityisesti dokumentteihin, eli kirjalliseen todistusaineistoon. Dokumenttiaineisto nähdään primäärilähteenä, jolla on suora suhde tutkittavaan asiaan. On kuitenkin huomattava, että myös dokumentit ovat tiedon välittäjiä eivätkä puhdasta raakadataa. Käyttämäni lähteet ovat ihmismielten tuotteita, eivätkä läpinäkyviä tallenteita menneestä.⁷⁸

Kaikkeen lähteiden valintaan en ole itse pystynyt vaikuttamaan, sillä menneisyyden jäänteiden selviytymiseen jälkipolville liittyy tietoinen valikointi sekä puhdas sattuma.⁷⁹ Koivisto on itse todennut, että hänen yksityisarkistonsa materiaalin muodostuminen on ollut ”jonkin verran sattumanvaraista”⁸⁰. Käytettävissä olevaan lähdeaineistooni on vaikuttanut sattuman lisäksi se, millainen persoona Koivisto oli. Koiviston suhtautui nimittäin kirjoitettuihin muistioihin varsin penseästi. Pekka Korpinen on kuvannut Koiviston työskentelytapoja seuraavasti: ”Mauno toivoi, että ideaa kehitellään mahdollisimman pitkälle ilman papereita. Paperilla pantuna ajatukset alkavat elää omaa elämäänsä ja voivat saada vahinkoa aikaan.”⁸¹ Tämä Koiviston tapa on vaikuttanut osaltaan arkistojen sisältämän materiaalin luonteeseen.

Toinen seikka, mikä on saattanut vaikuttaa saatavilla olevaan lähdeaineistoon, on tietoinen ja tiedostamaton tiedon valikointi siinä vaiheessa, kun sitä on sisällytetty arkistoon. Koiviston yksityisarkistossa ei juuri ole Koiviston omia yksityisiä pohdintoja tai analyysejä eri tilanteista. Tässä on iso kontrasti kylmän sodan ajan muihin vaikuttajiin ja valtiomiehiin, kuten Urho Kekkoseen tai Paavo Väryseen, joista tietoa on enemmän.⁸² Esitellyistä syistä johtuen täydellistä kuvaa Koiviston toiminnasta ja ajattelusta on mahdotonta muodostaa edes näin kattavan lähdeaineiston varassa.

⁷⁷ Hallenberg Jan, *The demise of the Soviet Union: analysing the collapse of a state*. Ashgate, Aldershot 2003; Ofira Seliktar, *Politics, Paradigms and intelligence failures: why so few predicted the collapse of the Soviet Union*. M.E. Sharpe, London 2004.

⁷⁸ Jordanova 2006, 92,160.

⁷⁹ Kosso 2009, 10,13.

⁸⁰ Koivisto 1995, 11.

⁸¹ Korpinen 2003, 151.

⁸² Ovaska 2017, 272.

1.5 Perestroikasta ja paradigmaista

Perestroika on vaikeasti määriteltävä käsite, koska se on tarkoittanut eri asioita eri aikoina, eri ihmisille. Kylmän sodan lopulla lännessä käytiin suurta debattia siitä mitä perestroika oikeastaan merkitsi. Perestroikan muutosvoima kiehtoi laajoja kansalaispiirejä ja stimuloi erilaisia tulevaisuuden odotuksia. Käsitteen hämäryyttä ja monitulkintaista luonnetta vahvistaa se, ettei perestroikaa käsitteenä usein lännessä edes käännetty, jolloin kukin termiä käyttävä saattoi antaa sille tahtomiaan merkityksiä.⁸³

Suoraan käännettynä perestroika tarkoittaa - joko jälleenrakennusta tai uudelleenjärjestelyä. Monille neuvostojohdossa perestroika tarkoitti nimenomaan jälkimmäistä, tarkasti rajattua prosessia. Mihail Gorbatšoville ja monille hänen lähipiiriläisilleen perestroika merkitsi syväluotaavaa prosessia, jossa oli myös ehdottomampi, moraalinen ulottuvuus. Gorbatšoville perestroika tarkoitti lyhyesti sanottuna ”pyrkimystä vallankumouksellisiin päämääriin asteittaisen evoluution keinoin”.⁸⁴ Tutkija Andrei Zdravomyslovin mukaan perestroika-politiikan kolme merkittävintä tekijää olivat: glasnostin aloittaminen, hallinnan ja talouden radikaalit uudistukset sekä yhteiskunnan demokratisointi Neuvostoliiton kommunistisen puolueen vallan vähentämisen kautta⁸⁵.

Politiikantutkija Archie Brownin määritelmässä perestroika viittaa kommunistisen puolueen johdon sisäisen vähemmistön pyrkimykseen, jonka tarkoituksena oli aluksi uudistaa neuvostojärjestelmä ja lopulta mullistaa se.⁸⁶ Työssäni käsitän perestroikan juuri neuvostojohdon ja erityisesti Gorbatšovin pyrkimyksenä uudistaa neuvostojärjestelmä erilaisten poliittisten ja taloudellisten keinojen avulla. Perestroikan synonyyminä käytän työssäni yleisemmin termiä uudistuspolitiikka.

Uudistuspoliittisilla suuntauksilla oli jo ennen Gorbatšovia pitkä historia Neuvostoliitossa. Taloudellisten reformien tai uudistusten käsite oli erittäin juokseva, siihen suhtauduttiin vaihtelevasti ja sillä tarkoitettiin monia eri asioita. Läpi 1960-luvun

⁸³ Brown 2007, 138.

⁸⁴ Brown 2007, 18–9.

⁸⁵ Kangaspuro 2010, 21.

⁸⁶ Brown 2007, 17.

uudistusten käsitettä käytettiin varsin mielivaltaisesti kuvaamaan erilaisia poliittisia suunnitelmia ja toimia, kunnes se korvaantui 1970- ja 1980-luvulla vastikkeilla kuten ”parannukset” ja ”uudelleenjärjestely”. Gorbatšov elvytti radikaalin reformin käsitteen 1980-luvun lopulla kuvatessaan perestroikaa, joka tarkoitti ennen kaikkea maan talousjärjestelmän uudistamista.⁸⁷

Gorbatšovin perestroika oli monella tapaa vastaus Neuvostoliiton poliittiseen, taloudelliseen ja yhteiskunnalliseen tilaan 1980-luvun puolessavälissä. Maan tilanne oli ristiriitainen: Neuvostoliitto oli saavuttanut strategisen ydinasepariteetin Yhdysvaltojen kanssa ja oli vuonna 1985 monella mittarilla suuruutensa ja vaikutusvaltansa huipulla. Neuvostoliitto oli selviytynyt useista uhkista ja vaikeuksista sen historian saatossa, mutta 1980-luvulla alkoi käydä ilmeiseksi, että neuvostojärjestelmä oli vaikeuksissa kansainvälisessä kilpailussa. Taloudellinen stagnaatio ja teknologinen takapajuisuus uhkasivat Neuvostoliiton asemaa Yhdysvaltojen pääkilpikumppanina.⁸⁸

Neuvostoliitto oli kapitalismin kilpaileva sosialistinen vaihtoehto, joka oli julistautunut sen ohittajaksi. Neuvostoliitto oli ottanut ensimmäisenä maana maailmassa talouskasvun kaiken kattavaksi tavoitteeksi. Aina 1960-luvulle asti Neuvostoliitto kasvoi nopeammin kuin yksikään toinen maa aiemmin. Sodanjälkeinen kasvu teki moniin vaikutuksen ja Neuvostoliiton kehitys nähtiin suurena lähentymisenä, konvergenssinä, lännen kanssa. Suunnitelmatalouden kasvuvoima kuitenkin heikkeni sitä myöden, mitä lähemmäs päästiin kulutusyhteiskuntaa.⁸⁹

Osittain juuri taloudellisista vaikeuksista johtuen oli Neuvostoliitossa 1960-luvulta eteenpäin tavoiteltu pikemminkin sotilaallisen mahdin kasvattamista. Neuvostoliiton parhaat resurssit siirrettiin sotilassektorille maan tavoitellessa pariteettia Yhdysvaltojen kanssa. Neuvostoliiton status tasaveroisena suurvaltana ostettiin kuitenkin kestävämmällä hinnalla. Erään arvion mukaan hinta, mitä Neuvostoliitto maksoi asemastaan globaalina supervaltana, kaksinkertaistui vuosien 1970 ja 1982

⁸⁷ Hewett 1988, 10–12,20.

⁸⁸ Brooks & Wohlforth 2004, 90–1; Brown 2007, 6; Kangaspuro 2010, 16; Westad 2017, 555; Kotkin 2001, 41.

⁸⁹ Cox 2004, 23–24; Kotkin 2001, 20; Sutela 2012, 141–142; Schön 2013, 286.

välillä. Puolustusmenot söivät Neuvostoliiton valtionbudjetista nykyisten arvioiden mukaan noin 40 prosenttia ja bruttokansantuotteestakin 15–20 prosenttia.⁹⁰

Vielä pääsihteeri Leonid Brežnevin kaudella Neuvostoliitto hyötyi hiilivetyjen korkeista markkinahinnoista ja rikastui energian nettoviennin ansioista. Samalla maan kilpailukyky kuitenkin heikkeni hiljalleen. Neuvostoliitto oli pyrkinyt eristämään itsensä maailmantaloudesta, estääkseen kapitalististen ajatusten ja käytäntöjen leviämisen. Neuvostoliitto ei kuitenkaan voinut jatkaa globaalia kilpailua suljettuna, hiilelle, teräkselle ja raskaalle teollisuudelle perustuneena järjestelmänä, koska resurssien ja työvoiman suuremmalla mobilisaatiolla ei ollut enää merkitystä talouskasvuun.⁹¹

Brežnevin valtakauden jälkeen olennaiseksi tavoitteeksi nousi pyrkimys kuroa suhteessa länteen muodostunut tieteellis-teknologinen etumatka umpeen. Neuvostotalouden uudistamiselle keskeistä oli pyrkimys siirtyä ekstensiivisestä, tuotannon tekijöitä lisäävästä kasvusta, intensiiviseen kasvuun, eli tuottavuuden nousuun pohjautuvaan kehitykseen. Syntyi paine hajauttaa päätöksentekojärjestelmää ja antaa markkinoille suurempi rooli talouden ohjaamisessa.⁹² Gorbatšovin tavoitteeksi muodostui sosialistisen valtiojohtoisuuden yhteensovittaminen jonkinasteisen pluralistisen, sosiaalidemokratiaa muistuttavan, järjestelmän kanssa.⁹³ Ytimessä oli Neuvostoliiton kommunistisen puolueen (NKP) valta-aseman uudistaminen.

Neuvostoliiton kommunistinen puolue perusti valtansa ja johtoasemansa Leninin näkemykseen puolueesta yhteiskunnan etujoukkona. Tämän aseman muutos laittoi liikkeelle kehityskulkuja, joita kukaan ei kyennyt kontrolloimaan. Gorbatšovin toimet puolueen vallan vähentämiseksi murensivat samalla hänen omia mahdollisuuksiaan hallita tehokkaasti eikä NKP:n asemaa vertikaalisten komentorakenteiden ohjaajana kyetty korvaamaan.⁹⁴ Kaikista siihen liittyvistä pyrkimyksistä huolimatta, perestroika oli paradoksaalisesti yksi niistä tekijöistä, joiden myötä koko Neuvostoliitto lopulta hajosi.

⁹⁰ Brooks & Wohlforth 2004, 88–90; Levesque 2004, 160.

⁹¹ Kotkin 2001, 67; Westad 2017, 528,537,551.

⁹² Tiusanen 1987, 51,57.

⁹³ Brown 1996, 133; Brown 2007, 6; Kotkin 2001, 30; Majander 1995, 247; Ruutu 2010, 61; Majander 1995, 247.

⁹⁴ Brown 2007, 7; Kotkin 2001, 76; Kangaspuro 2010, 21,27.

Perestroika-prosessin päättyminen Neuvostoliiton hajoamiseen tekee tapahtumien kulusta helposti vahvan suoraviivaista ja suorastaan ennalta määrättyä.⁹⁵ Historioitsijan on kuitenkin varottava kaiken selittämistä liiaksi retrospektiivisen determinismin, jälkiviisauden, kautta, sillä historian esittäminen liian suoraviivaisena ylenkatsoo historiallisen todellisuuden monimutkaisuutta.⁹⁶ Kylmän sodan lopun tapahtumat tulee nähdä ”elävänä ilmiönä”. On hyvä muistaa, että vielä 1970-luvulla monet ajattelivat, ettei länsi kykenisi voittamaan kylmää sotaa ja että itse asiassa Neuvostoliitto oli kahdesta maailmanmahdistista se, joka oli hivuttautumassa voittoon.⁹⁷

Arviot Neuvostoliiton sotilaallisesta ja taloudellisesta mahdistista vaikuttivat lännen politiikkaan läpi kylmän sodan ajan, sillä politiikantekijät tarvitsivat analyyttisen kuvan, jonka avulla muotoilla omaa ulkopoliitiikkaansa. Neuvostoliiton tilaa seurattiin lännessä tarkasti, joskin maan ulkopuolelta oli vaikea saada tarkkaa kuvaa suhteellisen suljetusta neuvostojärjestelmästä. Maata tarkkailtaessa korostuivat maailmankuvat, uskomukset, teorit ja paradigmat, joilla paikattiin empiiristen puutteiden aukkoja.⁹⁸

Jälkikäteen on käyty debattia siitä, vallitsiko lännessä turhan ruusuinen kuva neuvostojärjestelmän kestävydestä. Historioitsija Martin Malian kaltaiset tutkijat ovat kirjoittaneet kriittiseen sävyyn Neuvostoliittoa tutkineiden sovjetologien ja ekonomistien optimistista näkemyksistä. Malian mukaan useiden aikalaisten analyysiä hämärsi se, että Neuvostoliittoa pidettiin ”vain yhtenä maana muiden joukossa”, jonka seurauksena sen ongelmien syvemmät piirteet jätettiin huomiotta.⁹⁹

Kylmän sodan alkuvuosina sovjetologian parissa vallitsi niin sanottu totalitaristinen paradigma, jonka mukaan neuvostojärjestelmä oli historiallisen modernisaatiokehityksen epämuodostuma ja tuomittu katoamaan ennemmin tai myöhemmin historian romukoppaan. Uskottiin, että uskonnollinen ja kansallinen

⁹⁵ Cox 2004, 3.

⁹⁶ Cohen 2009, 87.

⁹⁷ Cox 2004, 5.

⁹⁸ Hewett 1988, 5; Ofira 2004, 211–212; Hallenberg 2002, 53–54.

⁹⁹ Malia 1994; Trachtenberg 2018.

herääminen yhdistettynä teknologian kehityksen tuottaisi väkivaltaan ja pakottamiseen pohjautuvalle neuvostojärjestelmälle ylitsepääsemättömiä haasteita.¹⁰⁰

Vastapainoksi totalitaristiselle paradigmalle oli 1960-luvulla noussut revisionistinen pluralistinen paradigma, joka kyseenalaisti näkemyksen Neuvostoliitosta ”monoliittisena diktatuurina” ja katsoi neuvostojärjestelmän olevan yksi legitiimi kehityspolku kohti universaalia modernismia. Paradigman sisällä nojattiin Neuvostoliiton virallisiin tilastoihin ja suosittiin ”tieteellisen neutraalia” terminologiaa neuvostotodellisuuden kuvaamisessa sekä vertaamisessa läntisiin järjestelmiin. Näin ohitettiin idän ja lännen järjestelmien välillä vallitsevat laadulliset erot.¹⁰¹

Tutkija Seliktar Ofiran mukaan Neuvostoliiton hajoaminen oli tapahtuma, joka sijaitsi hallitsevan pluralistisen paradigman ulkopuolella. Sitä ei osattu kuvitella, eikä voitu näin ollen ennustaa. Totalitaristinen paradigma sen sijaan kykeni kuvittelemaan ja näin ollen ”ennakoimaan” neuvostojärjestelmän hajoamisen, sillä se korosti vahvasti neuvostojärjestelmän puutteellista legitimaatiota.¹⁰²

Tyytymättömien massojen roolia korostava totalitaristinen paradigma ei kuitenkaan kyennyt ennakoimaan sitä, että muutos tuli nimenomaan kommunistisen puolueen sisältä. Revisionistinen paradigma sen sijaan piti mahdollisena Gorbatshevinkin kaltaisen johtajan nousua, tai suorastaan odotti sitä.¹⁰³ Myös Koivisto näki presidenttikausiensa jälkeen kirjoitetussa kirjassaan *Venäjän idea* olennaisena sen, että perestroikaan kulminoitunut muutos lähti juuri Neuvostoliiton kommunistisen puolueen piiristä: ”Oppositio tuli kommunistisen puolueen sisältä. Jakautuminen oli dialektiikan mukaista: oli niitä, jotka sanoivat, että vanhoilla voidaan tulla toimeen ja oli niitä, jotka sanoivat, että näin ei voida jatkaa.”¹⁰⁴

Työssäni tarkastelen näiden laajempien paradigmojen avulla sitä, miten Koiviston omat tulevaisuuskuvat, hämärät ikkunat tulevaisuuteen, muotoutuivat hänen seurattessaan aikalaisena kansainvälistä järjestelmää ja Suomen asemaa mullistanutta perestroikaa.

¹⁰⁰ Ofira 2004, 8–9, 35–7, 47, 53.

¹⁰¹ Malia 2008, 114–116; Ofira 2004, 207–9; Susiluoto 1976, 45,133.

¹⁰² Ofira 2004, 197–198,205,211.

¹⁰³ Ofira 2004, 156,207.

¹⁰⁴ Koivisto 2001, 42.

2. Presidentti Koivisto ja perestroikan seuranta

2.1 Koivisto ja perestroika

Presidentti Koiviston kansliapäällikkö Jaakko Kalela on kuvannut Suomen aseman olleen 1980-luvulla ”turvallinen kuin ahtojäihin juuttuneella jäänmurtajalla”¹⁰⁵. Kylmän sodan paikalleen jähmettynyt asetelma toi ongelmistaan huolimatta Suomelle myös vakautta. Diplomaatti Max Jakobson on todennut hieman provosoivasti, että Suomessa ei uskottu muutokseen, koska muutoksia ei haluttu. ”Konsensus kotona, status quo ympäristössä”, Jakobson kuvasi suomalaisten ihannetta.¹⁰⁶

Jakobsonin mukaan Suomen kaltaiset ”vakaat ja vauraat pienet valtiot” suhtautuivat varsin konservatiivisesti maailman muutokseen, sillä ne näkivät ”perusetunsa ikuisina” ja arvostivat täten jatkuvuutta.¹⁰⁷ Myös Neuvostoliiton tulevaisuutta ennustettiin näin ollen Suomen omasta kansallisesta edusta käsin.¹⁰⁸ Historioitsija Kimmo Rentola on kuitenkin todennut, että jatkuvuuden ja vakauden korostuksen lisäksi Suomessa vallitsi myös ymmärrys aikakauden erityislaatuisuudesta:

“On the one hand, Finland exercised the customary caution of a small nation, which sometimes developed into an excessive love of stability; on the other hand, there was the visceral feeling that this was the moment for statesmanship, a moment which is said to be about the managing ‘of ambiguities not absolutes’.”¹⁰⁹

Koivistolle lankesi valtiomiehen ”tehtävä luotsata maa kansainvälisen politiikan ylimenokauden yli”. Tämä ylimenokausi muodostui kylmän sodan lopun murroksesta, jossa Suomen ja koko kansainvälisen järjestelmän perusta alkoi murtua. Suomen ulkopoliittisia koordinaatteja muutti etenkin Gorbatšovin Neuvostoliitossa ajama perestroika. Kylmän sodan lopun äkillinen murroskausi oli runollisesti ilmaistuna kuin ”keväinen jäänlähtö”, jossa Suomen oli ”yhtäkkiä selvittävä myrskyille alttiissa avovedessä ilman turvallista kiinnekohtaa ympärillä puristaviin jäihin”.¹¹⁰

¹⁰⁵ Kalela 2003, 187.

¹⁰⁶ Jakobson 1992, 317–318.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Jakobson 2003, 315.

¹⁰⁹ Rentola 2016, 271.

¹¹⁰ Kalela 1993, 221–222.

Muutokset herättivät Suomessa yhtäältä toivoa, mutta myös pelkoja. Aikakautta kuvaa hyvin diplomaattina toimineen Jaakko Blombergin kirja *Vakauden Kaipuu*. Blomberg näkee kylmän sodan päättymisessä kaksi toisiinsa kytkeytyvää juonta, ”yhtäältä idän ja lännen vastakkainasettelun ja kilpavarustelun lieventyminen, toisaalta Gorbatšovin yritys uudistaa Neuvostoliitto, jonka voima oli hiipumassa”.¹¹¹

Perestroikasta kertyi aikalaisten taholta huomattava määrä arvioita ja erilaista kirjallisuutta. Suomalaisista tutkijoista etenkin ekonomistit Tauno Tiusanen ja Pekka Sutela kirjoittivat laajasti Neuvostoliiton taloudellisista uudistuksista. Professori Tauno Tiusanen totesi perestroikaa käsitelleessä kirjassaan, että vaikka perestroika ei ollut ensimmäinen yritys uudistaa neuvostotaloutta, niin tilanne oli monella tapaa erityinen. ”Ekstensiivinen kasvuvara on käytetty loppuun ja – kuten puoluejohdon taholta on toistuvasti todettu – maan valtavasta resurssipohjasta huolimatta kapeikkoja tulee vastaan, mikä suorastaan pakottaa reformilinjan ajamiseen”, Tiusanen kirjoitti.¹¹²

Ennen perestroikaa Neuvostoliitossa oli etsitty parempaa talousmekanismia 1950- ja 1960-luvulla, kun pääsihteeri Nikita Hruštšov ja ministerineuvoston puheenjohtaja Aleksei Kosygin pyrkivät vuorollaan uudistamaan neuvostotaloutta. Uudistusten myötä jotkut ennustivat jopa konvergenssia, talousjärjestelmien ”yhteen sulamista”, joka olisi johtanut kylmän sodan talousjärjestelmien blokkijaon hämärtymiseen ja sekatalousjärjestelmien nousuun. Reformit kuitenkin epäonnistuivat ja Prahan kevään ihmiskasvoisempaa sosialismia tavoitelleet uudistukset nostivat Neuvostoliitossa esiin vahvan uudistusvastaisen mielialan. Poliittinen vakaus nousi taloudellisen tehokkuuden yläpuolelle.¹¹³

Komentotalouden kautta oli kuitenkin vaikea ohjata teollistunutta ja alati monimutkaistuvaa talousjärjestelmää. Syntyi paine hajauttaa päätöksentekojärjestelmää ja antaa markkinoille suurempi rooli talouden ohjaamisessa. Markkinoiden suurempi rooli tarkoitti kuitenkin sosialistisen yhteiskuntajärjestelmän periaatteiden ja olemuksen kyseenalaistamista. Neuvostoliitossa pelättiin, että taloudelliset kokeilut ja etenkin taloudellisen

¹¹¹ Blomberg 2011, 401.

¹¹² Tiusanen 1987, 148.

¹¹³ Sutela 1987, 190–191; Tiusanen 1987, 42, 46–48.

päätösvallan hajauttaminen saattoivat johtaa kommunistisen puolueen yhteiskunnallisen valta-aseman heikentymiseen.¹¹⁴ Gorbatšovin perestroikan ydinkysymyksen voi näin ollen muotoilla seuraavasti: ”Miten uudistaa neuvostojärjestelmän perusteet romuttamatta sen tuottamaa kokonaisuutta?”¹¹⁵

Koivisto lähestyi laajempaa Euroopassa vellovaa murrosta juuri Gorbatšovin perestroikan sekä laajemmin sosialististen järjestelmien seurannan kautta.¹¹⁶ Presidentti oli kiinnostunut sosialistisen järjestelmän uudistuksen mahdollisuudesta jo aiemmin urallaan ja pohtinut niiden dynamiikkaa. Sosialististen talousjärjestelmien oli Koiviston mukaan vaikeaa muuttaa suuntaa ilman samanaikaisesti tapahtuvia ”suuria murroksia”.¹¹⁷ Koivisto pohti jo 1970-luvulla tarkkanäköisesti, että markkinamekanismien osittainen omaksuminen vaaransi sosialististen maiden ideologista koherenssia, mutta vahvisti niitä taloudellisesti:

*”Neuvostoliiton taloushallinnon kehittämisen pääongelmana ilmeisesti on se, että ellei sallita enemmän liikkumavapautta monessakin mielessä, taloudellinen kehitys ei vastaa Neuvostoliiton suurvalta-aseman vaatimuksia. Jos taas sallitaan enemmän vapauksia ja markkinamekanismien toimintoja, kasvaa hajaannuksen vaara.”*¹¹⁸

Koivisto puhui 1960-luvulta alkaen laajemminkin Neuvostoliiton talousuudistuksista, niin sanotusta ”liebermannismista”, jossa pyrittiin hänen mukaansa jakamaan ratkaisuvallaa ”useampaan käteen”.¹¹⁹ Uudistukset olivat saaneet vaikutteita puolalaisen ekonomistin Oskar Langen ajattelusta. Lange tavoitteli parempaa kustannusten arviointia suunnitelmataloudessa, missä piti toimia ilman vapaata hinnanmuodostusta. Hänen kehittämän ”markkinasosialismin” mukaan valtiojohtoinen talous voisi toimia varsin hyvin, jos keskushallinto määräisi hinnat vapaiden markkinoiden suuntaisesti. Langen arviossa resurssien allokaatio toteutui tehokkaimmin juuri markkinamekanismin avulla.¹²⁰ Koivisto jakoi tämän käsityksen.

¹¹⁴ Hewett 1988, 2; Tiusanen 1987, 48; Trachtenberg 2018.

¹¹⁵ Majander 1995, 247.

¹¹⁶ Hauvonen 2017, 275.

¹¹⁷ Koivisto 1968, 217.

¹¹⁸ Koivisto 1978, 257.

¹¹⁹ Koivisto 1968, 235.

¹²⁰ Marshall & Slusky 2018, 13.

Koivistoa kiinnosti se, miten markkinavoimia tulisi ”hyväksikäyttää sosialistisen järjestelmän puitteissa”. Hän pohti etenkin sitä, ”miksi sosialistisissa maissa kaikki yritykset delegoida päätöksentekoa alemmille tasoille ja omaksua markkinatalouden periaatteita olivat kerta toisensa jälkeen epäonnistuneet”.¹²¹ Koivistolla oli näistä epäonnistumisista henkilökohtaista kokemusta, sillä hän oli ottanut sosialistisen uudistuspolitiikan epäonnistumisen Tšekkoslovakiassa vuonna 1968 hyvin raskaasti.

Koiviston pitkäaikaisen avustajan Seppo Lindblomin mukaan ”Mauno koki vahvoihin tunteihin, miten sosialismin uudistumisen hauraat oraat ajettiin yli telaketjuilla”.¹²² Koivisto itse kuvaa itkeneensä tapahtumien johdosta niin, ettei Helsinkiin ajaessaan ”tahtonut tietä nähdä”¹²³. Reaktio oli erityisen voimakas entiselle rintamamiehelle¹²⁴. Järkytyksen taustalla saattoikin olla uudistuvan, inhimillisemmän ja demokraattisemman, sosialismin herättämien toiveiden murskaantuminen ”valtiokapitalismin pihdeissä”¹²⁵. Kenties näiden karvaisten kokemusten vuoksi Koivisto oli usein miettinyt pessimistisesti, että oliko hänen näkemänsä vaiva venäjän kielen ja kulttuurin sekä sosialismin tutkimuksen parissa siitä syntyneen hyödyn arvoinen.¹²⁶

Koiviston pitkäaikaisen venäjän kielen opiskelun taustalla oli ilmeisesti pyrkimys ymmärtää neuvostovaltion historiaa, sen toimintaa ja mahdollisia aikeita¹²⁷. Koiviston kotikirjasto sisälsi huomattavan määrän neuvostoliittolaisten sotilaiden ja poliitikkojen muistelmia sekä venäjän kielen selitysteoksia¹²⁸. Hän luki etenkin neuvostoliittolaista sotahistoriaa, sillä hän oli ymmärtänyt, että neuvostoliittolaiset upseerit ”saivat kirjoittaa muistelmansa ilman normaaleja sensuurirajoituksia”¹²⁹.

Koivistoa läheltä seuranneen Neuvostoliittoinstituutin johtaja Valdemar Melangon mukaan presidentin suhteessa Venäjään ja Neuvostoliittoon oleellista oli hänen tavoitteensa pyrkiä ”ymmärtämään vierasta sivilisaatiota”. Etenkin Koiviston

¹²¹ Kalela 2011, 226–227.

¹²² Lindblom 2009, 43.

¹²³ Koivisto 1994, 47.

¹²⁴ Ovaska 2017, 109.

¹²⁵ Lindblom 2009, 122.

¹²⁶ Koivisto 1995, 18,33.

¹²⁷ *ibid.*

¹²⁸ Karasev 1998, 315.

¹²⁹ Jaakko Kalelan puheenvuoro Antti Karppisen muistoseminaarissa paneelissa ”Venäjän idea etsijät: Mauno Koivisto ja Antti Karppinen”, Engel-sali 19.8.2017, s.2. <https://storage.googleapis.com/upi-live/2017/01/kalela_karppinen_190816.pdf> [sivu luettu 18.9.2018]

”tieteellinen harrastuneisuus ja kouliintuminen heijastuivat hänen tapaansa hahmottaa yhteiskunnallisteoreettisia kysymyksiä”¹³⁰, joka näkyi presidentin tavassa pyrkiä systemaattisesti ymmärtämään Neuvostoliiton talousuudistuksia. Venäjän kielitaito oli tärkeä Koivistolle, sillä hän ei luottanut pelkästään lainattuun tietoon, vaan halusi päästä alkuperäisaineistojen äärelle. ”Koivisto tunsu Venäjän, mutta se ei ollut hänelle valmis abstraktio, vaan hän opiskeli sitä jatkuvasti”, Melanko on todennut.¹³¹

Perestroikan myötä Koiviston harrastuneisuus alkoi hänen omien sanojensa mukaan ”kantaa hedelmää”¹³². Perestroikan seuranta yhdisti Koiviston käytännön kokemuksen valtiontaloudesta hänen nuoruudesta asti kumpuavaan kiinnostukseen sosialismin teorioista, Venäjän historiasta sekä sosialistisen ajattelun eri suunnista. Koivisto oli lisäksi perehtynyt sosialististen maiden tilastollisiin menetelmiin sekä kansantalouden toimintaan.¹³³ Jaakko Kalelan mukaan Koivistoa kiinnostivat ”kansantaloudellisen kehityksen yleiset lainalaisuudet siitä riippumatta, oliko järjestelmän perustana markkinatalous tai ns. sosialistinen suunnitelmatalous”. Perestroikaan Koivisto suhtautui kiinnostuneesti, mutta aluksi varauksellisesti.¹³⁴

Varauksellisuus perestroikan suhteen oli Suomessa laajaa, sillä vakiintunutta näkemystä itänaapurista ei ”haluttu tai osattu asettaa kyseenalaiseksi”¹³⁵. Neuvostoliitto oli vielä 1980-luvulla Suomesta katsottuna pelkoa ja kunnioitusta herättävä maailmanvalta¹³⁶. Vaikka 1980-luvun loppua kohden reaaliosialismin ongelmat alkoivat vyöryä esiin, suomalaisten suhtautuminen itänaapuriinsa muuttui hitaasti. Historioitsija Jukka Tarkka on kuvannut tilannetta osuvasti:

”Suomalaisten oli vaikea huomata Neuvostoliitossa tapahtuneiden asioiden poikkeuksellisuus ja mittasuhteet ja sovittaa ne siihen perinteiseen kaavaan, jonka mukaan itänaapuriin oli totuttu suhtautumaan. Se oli eräänlaista isojen asioiden lähisokeutta. Aivan silmien edessä tapahtui kaikkien elämänalojen sellainen mullistus,

¹³⁰ Mikko Majander, ”Mauno Koiviston muistoluento”. Paasikivi-seura 28.11.2017, s3.

¹³¹ Melanko 1994, 162–163.

¹³² Koivisto 1995, 18.

¹³³ TP:n (Tasavallan presidentin) taustakeskustelu neuvostoliittolaisten toimittajien kanssa 16.10.1989, s2. MKA (Mauno Koiviston arkisto), Kansio 242, KA.

¹³⁴ Kalela 2011, 226.

¹³⁵ Blomberg 2011, 54.

¹³⁶ Vihavainen 2001, 654.

että ajatus ei jaksanut päivittää omaa tilannearviota Neuvostoliitosta jatkuvana uutisvirtana tulleella uudella tiedolla.”¹³⁷

2.2 Presidentti Koiviston institutionaalinen tietopohja

Suomessa presidentin lähin ja kenties tärkein apuväline tiedonsaannin- ja käsittelyn saralla oli hänen kansliansa. Valtionhallinnon tutkija Seppo Tiihonen on kiteyttänyt tasavallan presidentin kanslian roolin toteamalla, että se on virkamiesyksikkö, jonka ”sisälle on leivottu poliittisen neuvonantamisen rakenteet”. Kanslian merkitys on sen portinvartijaroolissa: presidentin kanslialla oli vaikutusvaltaa sen suhteen, millaista tietoa presidentille asti päätyi, sillä tie presidentin luo kulki sen läpi.¹³⁸

Tasavallan presidentin kanslia oli kylmän sodan aikaan kooltaan vastaavia maailman muita valtionpäämiesten kanslioita vähäisempi. Kansliaan oli hankittu presidentti Urho Kekkosen toimesta presidenttiä ulkopoliitikassa avustava virkamies. Ulkopoliittisen instituutin entinen johtaja sosiaalidemokraatti Jaakko Kalela palveli Kekkosen ulkopoliittisena erityisavustajana vuodesta 1973 lähtien. Koivisto nosti Kalelan kansliapäälliköksi vuonna 1984, mutta tämä jatkoi samalla myös ulkopoliittisena erityisavustajana. Samaan aikaan kansliaan hankittiin myös oikeudellinen erityisavustaja, keskustapuolueen jäsen Martti Manninen, jonka tehtävä oli hoitaa kansliapäällikölle kuuluneita oikeudellisia avustustehtäviä.¹³⁹

Vaikka kanslia oli ollut historian saatossa lukumääräisesti pieni, niin sen koon kasvattaminen ei olisi ylipäänsä sopinut Koivistolle, jonka tapaan kuului ”toimiminen pienin esikunnin”¹⁴⁰. Kekkosen pitkän valtakauden jälkeen Koivisto muovasi hiljalleen 1980-luvun kuluessa presidentin kanslian henkilöstöstä itselleen mieleisen ja kanslian painoarvo alkoi kasvaa varsin merkitykselliseksi suhteessa ministeriöihin.¹⁴¹

Tämä vastasi hyvin laajempaa globaalia kehitystä, jossa ”hallituksen perinteiset vahvat ministeriöt, ulkoasianministeriö ja valtiovarainministeriö, joutuivat antamaan tietä

¹³⁷ Tarkka 2012, 440.

¹³⁸ Tiihonen 2014, 175,188,198,201–202.

¹³⁹ Iloniemi & Immonen 1987, 111; Kalela 1993, 237; Kalela 2016, 454–455.

¹⁴⁰ Iloniemi & Immonen 1987, 112.

¹⁴¹ Suomi 2005, 108.

hallitusten päämiesten virkamieskanslioille ja heidän poliittisille sihteeristöilleen”.¹⁴² Siinä missä Kekkonen kaudella ulkoministeriö oli vahvasti, valtiosihteeri Tuovista sivuten, ”presidentin työväline ulkopoliittikan asioiden hoidossa”¹⁴³, niin Koivisto puolestaan lopetti pääsääntöisesti suoran yhteyden suhteessa ulkoministeriöön.¹⁴⁴ Poliitikantutkija Osmo Apunen kiteyttää muutoksen seuraavasti: ”Asiallisesti tämä tarkoitti, että ulkoministeriö ei enää toimisi presidentin virkamieskabinetina.”¹⁴⁵

Samalla kun presidentti etäännytti entisestä ministeriöstään, kanslian painoarvo vastaavasti lisääntyi. Kalela kuvaa kehitystä: ”Kun Koivisto pääsääntöisesti lopetti suoran yhteydenpidon ulkoministeriön virkamiehiin ja kun kaikkia juoksevia asioita ei ole mahdollista hoitaa ministerin kautta, presidentin avustajat kansliassa (kansliapäällikkö, erityisavustaja) saivat tehtävän toimia presidentin ja ulkoministeriön linkkinä.”¹⁴⁶ Tieto ulkoministeriöstä presidentille liikkui pääasiassa ajankohtaisista asioista tehtyjen yhteenvedojen kautta. Tärkeässä roolissa olivat myös viikkotapaamiset, jossa mukana olivat ulkoministeriön valtiosihteeri ja tasavallan presidentin kanslian kansliapäällikkö sekä ulkoministeriön poliittisen osaston päällikkö.¹⁴⁷

Jännitteistä huolimatta ulkoministeriöllä oli luonnollisesti elintärkeä asema Koiviston tietopohjan muodostumisessa. Ulkomaan edustustojen tärkeimpiä tehtäviä oli asemamaan asioista raportointi, sillä sen avulla tehtiin ulkopoliittikkaa Helsingissä.¹⁴⁸ Sosialististen maiden muutoksista raportoivista suurlähettiläistä etenkin Antti Karppisen arviot sekä tämän tyyli ja tapa kirjoittaa miellyttivät Koivistoa. Myös ulkoministeriön erikoistutkija Ilmari Susiluoto oli Koiviston luotettu tiedon tulkitsija.¹⁴⁹

Koivisto oli toiminut aiemmin urallaan Suomen Pankin pääjohtajana ja jatkoi Suomen Pankin mittavien tietovarantojen hyödyntämistä myös presidenttinä.¹⁵⁰ Suomen

¹⁴² Tiihonen 2014, 168.

¹⁴³ Tiihonen 1990, 242.

¹⁴⁴ Kalela 1993, 236.

¹⁴⁵ Apunen 2005, 317.

¹⁴⁶ Kalela 1993, 237.

¹⁴⁷ Kalela 2016, 457,460.

¹⁴⁸ Suomi 2007, 215–217.

¹⁴⁹ Jaakko Kalelan haastattelu 12.2.2018; Jaakko Kalelan puheenvuoro Antti Karppisen muistoseminaarissa 19.8.2017.

¹⁵⁰ Lehtilä 1998, 284.

Pankissa nojattiin laajaan ulkomaiseen lähdepohjaan, johon sisältyi esimerkiksi ruotsalaisen Östekonomiska byrån sekä Yhdysvaltojen tiedustelupalvelu CIA:n raportteja.¹⁵¹ Koivisto hyödynsi perestroikan seurannassa etenkin idänkaupan osaston tutkimusyksikön tuottamaa tietoa, jota hän arvosti suuresti. Yksittäisistä asiantuntijoista tärkeimpiä olivat ekonomistit Pekka Sutela ja Kari Nars. Rahoitusmarkkinoihin erikoistunut Nars kävi Koiviston pyynnöstä kommentoimassa perestroikaan liittyviä papereita¹⁵² ja taistolaistaustainen Sutela puolestaan oli Koiviston tavoin kiinnostunut neuvostoliittolaisesta taloustieteestä.¹⁵³

Koivisto sai tietoa myös keskusteluissaan Suojelupoliisin päällikön Seppo Tiitisen kanssa, jonka yksi tärkeimmistä tehtävistä oli hankkia tietoja tasavallan presidentille sisäisen turvallisuuden lisäksi kansainvälisten suhteiden kehityksestä.¹⁵⁴ Koivisto sai Supolta länsitiedustelun arvioita Neuvostoliiton tilanteesta, jotka tulivat yleensä joko Yhdysvalloista, Iso-Britanniasta tai Länsi-Saksasta.¹⁵⁵ Supo ei ollut 1980-luvun lopussa kansainvälisessä merkityksessä tiedustelupalvelu, sillä lainsäädäntö oli estänyt Suomen rajat ylittävän tiedustelutoiminnan vuodesta 1944 lähtien. Vuonna 1990 presidentti kuitenkin ohjeisti suojelupoliisia aktiivisempaan tiedonkeruuseen lähialueilla, jonka pohjalta alettiin laatia lähialuekatsausta,¹⁵⁶ jossa ”lähinnä avoimista lähteistä saatu tieto yhdistettiin ulkomaisten tiedustelupalveluiden tietoon”¹⁵⁷.

Koiviston Kekkoselta perimä KGB:n ja NKP:n hallitsema ”puoluelinja” oli myös huomattavan tärkeä. Koivisto hyödynsi yhteydenpidossaan Kremlin johtoon Neuvostoliiton tiedustelupalvelun KGB:n Helsingin toimiston päällikköä.¹⁵⁸ KGB-

¹⁵¹ Holopainen 2007, 257.

¹⁵² Jaakko Kalelan haastattelu 12.2.2018; Kalelan muistiinpano 22.6.1989. MKA, Kansio 242, KA. Kuisma & Keskiarja 2012, 213.

¹⁵³ Sutela lakkasi omien sanojensa mukaan uskomasta sosialismin ”uudistettavuuteen” 1980-luvulla, osin Puolan Solidaarisuus liikkeen myötä. Jarkko Vesikansa, ”Venäjä elämäntehtävänä”. Taloussanomien 23.5.1998. <<https://www.is.fi/taloussanomien/art-2000001286324.html>> [sivu luettu 18.9.2018]

¹⁵⁴ Lehtilä 1998, 147.

¹⁵⁵ Tiitisen ja Koiviston keskustelu 9.10.1979, s13. TPK III; Mea:7, KA.

¹⁵⁶ Rentola 2009, 186–187. Tiedustelun rajoitukset olivat kasvattaneet ”antropologisen näkökulman” merkitystä: sosialistisen leirin ”surkean asiantilan saattoi nähdä luonnossa”. Susiluoto 2002, 105.

¹⁵⁷ Rene Nyberg, ”Diplomatian puuttuva ulottuvuus”. Rene Nybergin kotisivut 30.4.2016.

<<http://www.anselm.fi/miksei-suomeen-ole-kehittynyt-tiedustelukulttuuria-joka-toisi-diplomatiaan-sen-puuttuvan-ulottuvuuden/>> [sivu luettu 18.9.2018]

¹⁵⁸ Häikiö 2003, 269.

kontakti Felix Karasevin kanssa käydyt keskustelut muodostivat Koivistolle tärkeän perustietolähteen Neuvostoliiton tapahtumista ja kehityskuluista.

Akateemisella tasolla Neuvostoliittoa tutkittiin lännessä *sovjetologian* piirissä, jossa oli vahvasti sisäänrakennettu päätöksenteon palvelemisen periaate. Eri koulukuntien väliset akateemiset taistelut linkittyivät etenkin Yhdysvalloissa laajempaan ulkopoliittiseen keskusteluun suhtautumisesta Neuvostoliittoon.¹⁵⁹

Suomessa pyrittiin olemaan akateemisen tutkimuksen poliittisen ulottuvuuden vuoksi puolueettomalla kannalla kaikenlaisten linjataisteluiden suhteen. Valtiojohdossa otettiin 1960- ja 1970-luvuilla kielteinen kanta sovjetologiaa kohtaan ja Suomeen syntyi läntisistä ja itäisistä suuntauksista poikkeava tutkimusperinne, joka keskittyi ”sosialististen järjestelmien tutkimukseen”.

Neuvostoliiton tutkimusta edistämään perustetun Neuvostoliitto-instituutin mandaatti rajattiin Suomen ja Neuvostoliiton kulttuurisuhteiden tutkimukseen. Suomeen ei täten syntynyt sovjetologisen alan tutkijayhteisöä, joka olisi myötävaikuttanut tutkimuksen käyttöön idänpolitiikassa. Vaikka idäntutkimuksen ilmapiiri vapautui Kekkosen poistumisen kautta, niin länsimainen sovjetologia nähtiin edelleen virallisten tahojen osalta ”rasitteena”.¹⁶⁰ Esimerkiksi pääministeri Harri Holkeri tiedusteli vielä 1980-luvun loppupuolella hieman ihmeissään Neuvostoliittoinstituutin johtaja Valdemar Melangolta, että ”mihin Neuvostoliiton tutkimusta tarvitaan”.¹⁶¹

Suomen Pankin idänkaupan osastolla toimineen Kari Holopaisen mukaan suomalaisessa virkakoneistossa ”idänsuhteiden kulissi” näytti korvanneen ”monipuolisen ja syvällisen tiedonmuodostuksen”.¹⁶² Tilanne johtui Susiluodon mukaan Suomen ja Neuvostoliiton välisissä suhteissa vallitsevasta ”vallan dialektiikasta”: ”Vallan kautta saatiin Kekkosen aikana tietoa projekteista, taloudesta, todellisista suunnitelmista, eikä muuta tietoa tarvittu, koska myös tieto tuki valtaa.”¹⁶³

¹⁵⁹ Susiluoto 1976, 25; Ofira 2004, 57.

¹⁶⁰ Vihavainen 1991, 153; Pernaa 2002, 304–306,320.

¹⁶¹ Melangon päiväkirjamerkintä 5.6.1988. NLI, Ub:6, KA.

¹⁶² Holopainen 2007, 253.

¹⁶³ Susiluoto 2002, 105.

Tästä tiedon ja vallan tiivistä yhteen kietoutumisesta seurannut suomettumisen ilmiö vaikutti koko kylmän sodan ajan Suomessa siihen, millaista tietoa Neuvostoliitosta tuotettiin ja vastaanotettiin. Suomettuminen oli osa poliittista kulttuuria, johon liittyi suomalaisten harjoittama ennakoiva itsesensuuri ja Neuvostoliiton etujen myötäily.¹⁶⁴

2.3 Perestroika haastaa valtiojohdon tiedonkäsittelykoneiston

Presidentti Koivisto hyödynsi presidentin asemassa käytössään olevaa institutionaalista tietopohjaa varsin mittavalla tavalla. Koivistoa on kuvattu ahkeraksi, rutinoituneeksi ja nopeaksi lukijaksi. Presidentti luki ahnaasti ulkoministeriön päivittäin lähettämät sähköpostit, raportit ja muistiot. Kansliapäällikkö Kalelan mukaan Koivisto ei halunnut käyttöönsä suodatettua, vaan mahdollisimman alkuperäistä tietoa.¹⁶⁵

Koiviston tapa toimia johtui paitsi hänen omasta persoonastaan, mutta myös Kekkonen perinnöstä, joka korosti presidentin käytännön roolia. Presidentin korostunut operatiivinen rooli heijasteli valtiokoneiston järjestelmiä, jonka mallit oli rakennettu sodanjälkeisiä suljetun säännöstelytalouden olosuhteita silmällä pitäen. Nopeasti muuttuva toimintaympäristö 1980-luvun lopulla asetti järjestelmälle isoja haasteita.¹⁶⁶

Vuoden 1990 huhtikuussa Jaakko Kalela kirjoitti muistion ulkopoliittisesta päätöksentekojärjestelmästä, joka avaa hyvin näitä haasteita. Muistiossa Kalela toteaa Suomen silloisen ulkopoliittisen päätöksentekojärjestelmän olevan ”varsin selväpiirteinen”. Järjestelmä toimi muistion mukaan hyvin suljetun talouden olosuhteissa, joissa kansainvälisten kysymysten vaikutukset sisäpolitiikkaan rajalliset. Meneillään ollut globaali muutos, markkinoiden avautuminen sekä uusi informaatio- ja kommunikaatioteknologia, ”pakotti” kuitenkin presidentti-instituutiota muutokseen.¹⁶⁷

Yleisesti ajateltiin Kalelan hahmotteleman selväpiirteisen päätöksentekojärjestelmän mukaisesti, jossa presidentti istui melko tiukasti ulkopoliittisen päätöksenteon johdossa. Tämä toisen maailmansodan jälkeisenä aikana vallitsevana ollut tulkinta presidentistä operatiivisena johtajana, joka on itse mukana politiikan jokapäiväisessä teossa, piti kuitenkin enää vain periaatteessa paikkansa. Käytännössä tiedon määrä oli

¹⁶⁴ Vihavainen 1991, 15.

¹⁶⁵ Lindblom 2009, 27; Kalela 2016, 460–461.

¹⁶⁶ Iloniemi & Immonen 1987, 110–111; Kalela 1993, 226–227; Kalela 2016, 452–453.

¹⁶⁷ Kalelan muistio 20.4.1990, s.1–3. MKA, Kansio 40, KA.

kasvanut siinä määrin, ettei presidenttiä voitu enää informoida kaikesta eikä tämä voinut osallistua kaikkeen päätöksentekoon.¹⁶⁸

Presidentille asti päätyvä tieto riippui Kalelan mukaan ”varsin sattumanvaraisesti” toimivista aihealueiden rajausjärjestelmistä sekä ulkoministeriön ”johdon arvioista” ja ”asiapaperien jakelusta”. Maailmanpolitiikan kiihtynyt tahti tarkoitti sitä, että tiedonkulku jäi yhä useammin puutteelliseksi.¹⁶⁹

Perestroikan aikakauden tiedonvälityksessä korostuivat erityisesti nopeat viestintämediat. Gorbatšovin avoimemman politiikan myötä tietoa Neuvostoliitosta alkoi tulvia uudella volyymillä etenkin TV:n välityksellä, kun maan ongelmista puhuttiin aivan uudella avoimuudella. Samalla maan keskusjohtoisuus alkoi murentua ja erilaiset alempien tasojen toimijat, kuten paikallispoliitikot ja yritykset ”alkoivat toimia entistä enemmän omien käsitysten mukaisesti”.¹⁷⁰ Suomessa, missä oli totuttu hoitamaan suhteita Neuvostoliittoon keskusjohtoisesti, tämä loi uudenlaista epävarmuutta tiedonhankintaan ja tiedon luotettavuuden arviointiin. Suomen Pankissa toiminut Kari Holopainen kuvaa tilannetta seuraavasti:

”Muuttuvissa oloissa tiedon hankinnan perinteinen perusmetodi, ’kysy oikealta henkilöltä’, ei enää toiminut, jos se oli aiemminkaan toiminut. Ei löytynyt ’oikeaa henkilöä tai tahoa’, ei ainakaan sitä, joka olisi antanut kysyjälle mieluisan vastauksen... Perestroikan ajan Neuvostoliitto oli kieltämättä hankala tapaus. Oli vaikeaa saada selvää, mitä oli tapahtumassa ja miten siihen, mikä mahdollisesti näytti olevan tapahtumassa, oli syytä suhtautua.”¹⁷¹

Koivisto pyrki seuramaan Neuvostoliitossa käytävää yhä avoimempaa yhteiskunnallista keskustelua mahdollisimman systemaattisesti ja suoraan. Presidentin kansliassa nauhoitettiin Kalelan mukaan kellon ympäri ”useamman vuoden ajan kaikki suomessa näkyvät Moskovan kanavien lähetykset”, sillä Koivisto päätteli vapaimman keskustelun

¹⁶⁸ Ibid.; Iloniemi & Immonen 1987, 110–111.

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Pietilä 1996, 100.

¹⁷¹ Holopainen 2007, 226.

käytävän televisiossa. Moskovan TV oli erityisen tärkeä lähde Koivistolle, koska se välitti suorana kokouksia ja keskusteluita, joita sanomalehdet eivät referoineet.¹⁷²

Iso-Britannian yleisradioyhtiö BBC:stä tilattiin arvostettu Monitoring-julkaisusarja, joka sisälsi käännöksiä sekä valtakunnallisen että paikallisen neuvostomedian uutisista ja keskusteluista.¹⁷³ Koivisto kuvasi BBC:n palvelua pääministeri Holkerille:

”Totesin, että niillä täytyy olla aika resurssit, kun ne neljässä päivässä kääntää ja painaa. On käynyt selville, että meidän resurssimme ovat tämmöisiä, että jos jotakin pitäisi käännettää, niin siinä menee kaksi viikkoa tai kolme viikkoa, en tiedä onko mennyt vielä enemmänkin. Tosin tämä on poikkeuksellinen tilanne, mutta olen toiverikas BBC:n palveluun, että sieltä voidaan saada tietoa aika vähäisin kustannuksin siihen nähden, mitä meillä maksaisi jatkuva seuranta.”¹⁷⁴

Gorbatšovin puheita myös suomennettiin kotimaisin voimin presidentin käyttöön. Tavoitteena oli kartoittaa Neuvostoliitossa käytävä keskustelu mahdollisimman tarkasti. Koivisto ei ainoastaan seurannut Neuvostoliitossa käytävää uutta avointa keskustelua, vaan otti siihen myös itse osaa. Presidentti hankki tietoa keskustelemalla laajasti neuvostopoliitikkojen, diplomaattien, journalistien ja tutkijoiden kanssa.¹⁷⁵

Saataville tulleen tiedon valtava määrä loi kuitenkin vaikeuksia sen tulkitsemiseen. Koivisto tuskaili avoimesti neuvostoliittolaisille lehtimiehille perestroikan seurannan haasteista: ”Minä olen kerännyt hyvin paljon materiaalia perestroikasta ja sitä on vielä minua varten kerätty niin, että kohta sitä materiaalia on niin paljon, että minä en enää hallitse sitä.”¹⁷⁶ Tiedonhallintaan liittyvistä haasteista johtuen Koivisto halusi kerätä perestroikaan liittyvien eri aihealueiden tiedontuottajat yhteen. Koivisto katsoi tiedon olevan hajallaan monella eri loholla ja seurantaa olevan enemmän kuin mitä säännöllisesti raportoidaan, eikä presidentti ollut vakuuttunut Suomen valtionjohdon järjestämästä Neuvostoliiton talouden seurannasta.¹⁷⁷ Hän eritteli intressejään:

¹⁷² Kalela 2011, 223–224; Jaakko Kalelan haastattelu 12.2.2018.

¹⁷³ Kalela 2011, 223; Koivisto 1995, 281–282.

¹⁷⁴ TP:n keskustelu PM (pääministeri) Holkerin kanssa 17.3.1989, s4. MKA, Kansio 37, KA.

¹⁷⁵ *ibid.*; Kalela 2011, 223.

¹⁷⁶ TP:n taustakeskustelu neuvostoliittolaisten toimittajien kanssa 16.10.1989, s2. MKA, Kansio 242, KA.

¹⁷⁷ TPK:n keskustelumuistio, 30.1.1989, s71. TPK III, Mdb:5, KA.

”Minä haluaisin tänne väkeä, ei käymään substanssikeskustelua vaan orientoituvaa keskustelua siitä mitä meillä tehdään; mitä asioita meillä seurataan; mikä on meidän valmiutemme seurata ja ymmärtää tapahtumia; ja missä määrin voitaisiin arvioida sitä, mitä olisi odotettavissa sen tiedon nojalla, mikä meillä on.”¹⁷⁸

Alkuvuodesta 1989 Koivistolle tuli ajatus koota yhteen hajallaan olevat Neuvostoliittoa seuraavat tiedontuottajat järjestämällä sosialististen maiden taloutta käsittelevän seminaarin. Presidentin johtoideana oli ajatus ”seuranta- ja tulkinta-apparaatin” muodostamisesta ”Neuvostoliiton taloudellisen kehityksen seuraamiseksi, arvioimiseksi ja mahdollisesti ennustamiseksi”.¹⁷⁹

Aihepiiriä tarkasteltiin käsitteiden, rahan ja valtiontalouden kautta. Seminaarin sisältö koostui kuuden esitelmän kokonaisuudesta: ”Ideologinen tausta (Presidentti itse), Käsitteistö (Niitamo), Finanssipolitiikka (Sixten Korkman), Unkarin kanssa käytävä dialogi (Pertti Sorsa), Rahapolitiikka (Holopainen), Yritysten ja maatalouden uudelleen organisointi (Susiluoto).”¹⁸⁰ Seminaarissa mukana ollut Valdemar Melanko kuvasi päiväkirjassaan Presidentinlinnassa järjestetyn seminaarin onnistuneen vähintään tyydyttävästi.¹⁸¹ Suomen Pankin Kari Holopainen puolestaan ei pitänyt seminaaria kovin vakuuttavana osoituksena suomalaisten Neuvostoliiton tuntemuksesta: ”Muut tilaisuuteen esitelmöimään valitut mitä ilmeisimmin eivät tienneet Neuvostoliiton asioista sitäkään vähää kuin minä.”¹⁸²

Seminaarin myötä Koivisto totesi, että Suomen omaa ”seurantasysteemiä” oli kehitettävä. Presidenttiä vaivasi informaation puutteellinen käsittely ja hän halusi organisoida perestroikan seurannan paremmin. ”Jos haluaa olla jollain tavalla kykenevä näkemään, mitä tästä hommasta tulee, pitäisi paremmin pystyä arvioimaan sen runsaan materiaalin laatua, mitä sieltä tulee”, Koivisto tiivistä mietteensä.¹⁸³

¹⁷⁸ Neuvottelu Tasavallan presidentin kansliassa 12.1.1989, s.3. TPK III, Mdb:4, KA.

¹⁷⁹ Neuvottelu Tasavallan presidentin kansliassa 12.1.1989, s.1. TPK III, Mdb:4, KA; TPK:n keskustelumuistio 30.1.1989, s2–3. TPK III, Mdb:5, KA.

¹⁸⁰ Melangon päiväkirjamerkintä 12.1.1989. NLI, Ub:6, KA.

¹⁸¹ Melangon päiväkirjamerkintä 1.2.1989. NLI, Ub:6, KA.

¹⁸² Holopainen 2007, 218.

¹⁸³ TPK:n keskustelumuistio, 30.1.1989, s71–72. TPK III, Mdb:5, KA.

2.4 P-ryhmän perustaminen ja toiminta

Seminaarin taustalla oli toiminut tasavallan presidentin kanslian vetämä perestroika-ryhmä, niin sanottu P-ryhmä, jonka tarkoituksena oli määrittää kaikista Neuvostoliittoa ja perestroikaa seuraavista henkilöistä eräänlainen ydinryhmä. Ryhmä kartoitettiin valtionhallinnon, Suomen Pankin, yliopistojen, tutkimuslaitosten ja talouselämän piiristä. Tarkoituksena oli saattaa tämä ydinryhmä yhteyteen tasavallan presidentin kanssa ja luoda samalla yhteydenpitojärjestelmä, jonka kautta ryhmän toimintaa koordinoitaisiin. Presidentin erikoisavustaja Martti Manninen määritteli ydinryhmää presidentin, Timo Revon, Kari Holopaisen ja Ilmari Susiluodon johdolla.¹⁸⁴

Perestroika-työryhmä on nähtävä aiemman Unkarin talousuudistuksia tutkineen asiantuntijaryhmän jatkona. Koivisto oli ollut erittäin kiinnostunut Unkarissa tapahtuvista uudistuksista ja yhdessä unkarilaisten kanssa oli perustettu työryhmä tutkimaan uudistuspolitiikan mahdollisuuksia.¹⁸⁵ Tällöin asiantuntijaryhmän valitsemisessa tärkeitä kriteereitä olivat olleet henkilökohtainen suhde presidenttiin sekä samanmielisyys presidentin kanssa, jolla viitattiin muun muassa ideologiseen maailmankatsomukseen. Tärkeää oli myös taloustieteellinen koulutus, sosiaalidemokraattisen puolueen jäsenyys sekä perehtyneisyys sosialististen talousjärjestelmien uudistuksiin.¹⁸⁶ On syytä olettaa, että samoja periaatteita sovellettiin ainakin osin myös P-ryhmän koonnissa.

Eräs ryhmään kutsutuista, Neuvostoliittoinstituutin johtaja Valdemar Melanko, muistelee päiväkirjassaan saamaansa kutsua seuraavasti: ”Mauno Koivisto yllätti tänään. Toimistosihteerimme Ritva Vuorio tavoitti minut aamulla kotoa: presidentin kansliasta oli juuri soitettu. Toivoivat minun olevan linnassa klo 14.00. Tilaisuuden luonteesta ei kerrottu mitään.” Melangon soitettua presidentin erikoisavustaja Manniselle kävi ilmi, että Koivisto halusi keskustella Neuvostoliiton ja sosialististen maiden taloudellisesta kehityksestä.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Kalelan muistio Perestroika-projektista, 9.1.1989. TPK III, Mdb:5, KA.

¹⁸⁵ Kalela 2011, 222–228.

¹⁸⁶ Kalelan muistio Suomalais-unkarilaisesta dialogista 24.8.1988, s2–3. TPK III, Mdb:5, KA.

¹⁸⁷ Melangon päiväkirjamerkintä 12.1.1989. NLI, Ub:6, KA.

Presidentin puolelta mukana olivat erityisavustaja Martti Manninen, sekä kansliapäällikkö Jaakko Kalela, ulkoministeriöstä osallistuivat Ilmari Susiluoto, Timo Repo ja Paavo Kaarlehto. Talousosaamista mukana oli laajalti, sillä osallistujina olivat Suomen Pankin Kari Holopainen, Olli Niitamo Tilastokeskuksesta, Pertti Sorsa työministeriöstä, sekä Hannu Eskelinen suomalais-neuvostoliittolaisesta kauppakamarista. Neuvostoliittoinstituutin johtaja Valdemar Melanko edusti kulttuurintuntemusta.¹⁸⁸

Tämä seminaarin taustalle järjestetty ryhmä ei kuitenkaan ehtinyt kokoontua keväällä kertaakaan presidentin ”soutaessa ja huovatessa” ajankohtaa.¹⁸⁹ Presidenttiä miellyttänyt sosialististen maiden seuraamista kartoittanut seminaari oli silti luonut pohjan Neuvostoliiton perestroikan seurannalle ja vuoden 1989 huhtikuussa Koivisto ilmoitti haluavansa jatkaa toimintaa. Kalelan muistiinpanot presidentin ja ulkoministerin tapaamisesta vuoden 1989 huhtikuulta kuvaavat Perestroika-ryhmän syntyä:

”TP totesi, että alkuvuoden seminaarin jälkeen keskustelua tulisi jatkaa ja muodostaa alle 10 henkilön työryhmä, jota Manninen vetäisi ja joka seuraisi säännöllisesti talousuudistusta silmällä pitäen Gorbatschovin vierailua syksyllä. Keskusteltiin ryhmän kokoonpanosta. TP hyväksyi UM:n edustajiksi toimistopäällikkö Ulfstedin (KK-POL) ja erikoistutkija Susiluodon (KK-POL). Wihtol esitti myöhemmin, että pääsihteeri Timo Repo korvaisi Ulfstedin.”¹⁹⁰

Ryhmän lopulliseksi kokoonpanoksi muodostui: ”Martti Manninen, Taisto Tolvanen (UM), Timo Repo (Kaupallinen komissio), Heikki Oksanen (VVM), Vesa Korhonen (Suomen Pankki), Antero Pohjola (Tilastokeskus) ja Valdemar Melanko (NLI)”.¹⁹¹ Perestroika-ryhmä aloitti näin varsinaisen toimintansa seminaarin jälkimainingeissa tehtävänään tuottaa presidentille tietopohjaa Gorbatschovin vierailua varten. P-ryhmän johdolla toteutettiin vierailun pohjustamiseksi suuri ”rengaskirja”, johon koottiin tietoa

¹⁸⁸ Ibid.

¹⁸⁹ Ibid.

¹⁹⁰ Mannisen pöytäkirja TP:n ja UMI:n (ulkoministerin) tapaamisesta 25.4.1989, s3. MKA, Kansio 37, KA.

¹⁹¹ Melangon päiväkirjamerkintä 4.5.1989. NLI, Ub:6, KA.

Neuvostoliiton uudistuspolitiikasta. Työryhmän tuottama aineisto oli myös muiden kuin presidentin käytössä, mutta itse ryhmän olemassaolo oli salaisuus.¹⁹²

Valdemar Melanko kuvaa päiväkirjassaan P-ryhmän perustamista: ”Koivistolle on annettava tunnustus, että hän on perustanut asiantuntijatyöryhmän seuraamaan Neuvostoliiton tapahtumia. Se voitaisiin tulkita jopa epäluottamuslauseeksi UM:lle.”¹⁹³ Neuvostoliiton kriittinen tutkimus oli kuitenkin edelleen vaikea pala. Melanko kertoo Koiviston todenneen hänelle Neuvostoliittoon viitaten: ”Raottaessamme nyt kantta sen alta voi paljastua sellaistaikin, että kansi pitää lyödä äkkiä kiinni.”¹⁹⁴

Melangon päiväkirjamerkintä vuoden 1989 toukokuulta kuvaa ryhmän toimintaa seuraavasti: ”Rengaskirjatyöryhmän kokous linnassa. Läsä koko ryhmä – myös UM:n Moskovan stipendiaatti Ilmari Susiluoto. Manu oli hyvällä tuulella, kävimme vilkasta keskustelua runsaan tunnin. Kukaan meistä ei elättele ihanteellista kuvaa neuvostotaloudesta. Ennusteet ovat synkät.”¹⁹⁵

Melanko oli mukana ryhmän kokouksessa myös elokuun lopulla ja kuvaa sitä seuraavasti päiväkirjassaan: ”Perjantaina TP:n rengaskirjatyöryhmämme piti koko päivän palaveriaan Suomen Pankin Vuosaaren huvilalla keskustellen, syöden ja saunoen. Aineistoa alkaa olla koossa jo hyvänlaisesti. Tauno Tiusanen ensimmäistä kertaa mukana. Idän asiat eivät ole valoisat.”¹⁹⁶

Ryhmän tunnelma sen sijaan oli aika ajoin ”suorastaan tuttavallinen ja presidentti leppoisan hyväntuulinen”. Ryhmässä mukana ollut Ilmari Susiluoto on kirjannut erään humoristisen sattuman seuraavasti: ”Käytiin korkean tason Venäjä-palaveria ja esitelmöitsijän diaprojektori hajosi juuri ratkaisevalla hetkellä. Projektori alkoi heitellä kuvia sivulle kuin hylsyjä sarjatuliaseesta. Takaa kuului vanhan presidentin kommentti: ’Sehän raksuttaa kuin Maxim-konekivääri!’ Esitelmä sujui sitten hyvin ilman diakuviakin.”¹⁹⁷

¹⁹² Melangon päiväkirjamerkintä 20.10.1989. NLI, Ub:6, KA.

¹⁹³ Melangon päiväkirjamerkintä 29.12.1989. NLI, Ub:6, KA.

¹⁹⁴ Melangon päiväkirjamerkintä 12.1.1989. NLI, Ub:6, KA.

¹⁹⁵ Melangon päiväkirjamerkintä 19.5.1989. NLI, Ub:6, KA.

¹⁹⁶ Melangon päiväkirjamerkintä 21.8.1989. NLI, Ub:6, KA.

¹⁹⁷ Pernaa 2002, 338.

Melanko kuvasi päiväkirjassaan Koiviston persoonaa: ”Mauno Koiviston tarjoamat illalliset rengaskirjatyöryhmällemme Linnassa. Läsnä ryhmän lisäksi Tellervo Koivisto, Martti Manninen, Jaakko Kalela ja adjutantti. Kolme tuntia vilkasta keskustelua. Linnan illalliset oli onnistunut tilaisuus. Vaihdoin mielipiteitä vapautuneesti. Presidentillä on huumorintajua, hän ei tällä kertaa vaikuttanut etäiseltä.”¹⁹⁸

Melanko pani erityisesti merkille Koiviston tavan ajatella: ”Koivisto yrittää ajatella järjestelmällisesti. Mutta miten voi ajatella järjestelmällisesti järjestelmää, joka on lakannut olemasta.”¹⁹⁹ Melanko jatkoi päiväkirjassaan Koiviston persoonan pohdintaa myöhemmin: ”[Presidentti] oli viime kerralla pitänyt pitkän esitelmän pojille. Timo Revon mukaan presidentin katsauksessa naapurimaan talouteen ei ollut sanallakaan huomioitu sosiaalis-psykologisia аспекteja. Pankkimies mikä pankkimies.”²⁰⁰

Suomessa Neuvostoliiton -tuntijoiden piirit olivat pienet ja P-ryhmään kuuluvilla oli valtaa käytettävissään sen suhteen, keitä asiantuntijoita ryhmään valittiin. Melanko esitti Koivistolle ryhmän perustamisen jälkeen, että ekonomisti Pekka Sutela oli saatava mukaan P-ryhmän toimintaan²⁰¹. Näin myös kävi ja Sutela liittyi ryhmään vuonna 1990. Sutelan vahvuus oli hänen tuomansa asiantuntijuus neuvostoliittolaisen talousajattelun teoreettisista ja ideologisista perusteista.²⁰²

Sutela ei ollut kuitenkaan ryhmän ainoa Neuvostoliitto-spesialisti. P-ryhmän jäseniin kuului myös pitkän linjan Venäjän-tuntija ja tutkija Ilmari Susiluoto. Susiluoto työskenteli ulkoministeriössä erikoistutkijana, eräänlaisena Kremlin ”koodinavaajana”. Susiluoto kuvasi itse olleensa valtionhallinnossa eräänlainen ”institutionalisoitunut toisinajattelija”, jonka tehtävä oli ”puhua totta vallalle”. Susiluoto muistelee poliittisen päätöksenteon ja tutkimustiedon välisen suhteen olleen kuitenkin ongelmallinen. Akateemisen tiedon hyödyntämisen haaste päätöksenteossa oli sen luonteenomainen

¹⁹⁸ Melangon päiväkirjamerkintä 30.11.1989. NLI, Ub:6, KA.

¹⁹⁹ Ibid.

²⁰⁰ Melangon päiväkirjamerkintä 16.7.1990. NLI, Ub:6, KA.

²⁰¹ Melangon päiväkirjamerkintä 21.12.1989. NLI, Ub:6, KA.

²⁰² Jarkko Vesikansa, ”Venäjä elämäntehtävänä”. Taloussanomat 23.5.1998.

”hitaus”. Valtioiden välisissä suhteissa tarvittava tieto oli saatava käyttöön mahdollisimman nopeasti.²⁰³

Myös aikakauden tunnettu ”toisinajattelija”, Vientikoulutussäätiön toimitusjohtaja ja myöhemmin professori, Tauno Tiusanen oli osin mukana P-ryhmän toiminnassa. Tiusanen käy itse läpi kahdessa eri muistelmateoksessa osallistumistaan niin sanottuun ”Mannisen työryhmään”, jolla hän ilmeisesti viittaa Mannisen vetämään P-ryhmään. Tiusanen kritisoi kirjassaan tasavallan presidentin kanslian vetämää ryhmää turhan virkamiesvetoiseksi ja ryhmän sisäistä itäisen Euroopan tuntemusta liian ohueksi. Tiusanen kritisoi myöhemmin myös sitä, ettei ryhmässä pohdittu Neuvostoliiton hajoamista yhtenä mahdollisena kehityskulkuna.²⁰⁴

Ryhmässä tuotettu tieto ei ollut kuitenkaan pelkästään tietoa tiedon vuoksi, vaan se toimi politiikanteon raaka-aineena. Presidentin kanslian rooli tiedon siirtämisessä P-ryhmältä presidentille oli suuri, mitä Melanko kommentoi osin kitkerään sävyyn:

”TP:n erikoisavustaja Martti Manninen alkaa käydä hermoille. Neuvostoliiton asioissa hän on diletantti. Häneltä puuttuu sisäistettyä tietoa, näkemystä ja hengen paloa. Johdattelee silti keskustelua ryhmässämme. Kieltämättä hän presidentinkanslian säntillisenä orjana tuntee paremmin sen, mitä Koivisto ryhmältämme haluaa.”²⁰⁵

2.5 Koivisto perestroikan seuraajana ja analysoijana

Koivisto tukeutui ihanteensa mukaan dialogiin sekä mahdollisimman laajaan päätöksenteon pohjaan ja asiantuntijatiedon hyödyntämiseen. Koivisto kirjoittaa muistelmissaan hänen pyrkimyksensä olleen se, että ”parasta asiantuntemusta käytettäisiin ja parhaat asiantuntijat saisivat äänensä kuuluville”²⁰⁶. Valdemar Melanko onkin korostanut, että Koivistosta on turhaan levitelty ”erakko-myyttiä”²⁰⁷.

Koivisto oli luottanut eri alojen asiantuntijoihin jo ollessaan pääministerinä ja Suomen Pankin pääjohtajana. Koivisto kutsui asiantuntijoita keskustelemaan kanssaan ja antamaan ”aineksia fundeerauksilleen”. Suomen Pankin Sirkka Hämäläisen arvion

²⁰³ Susiluoto 2002, 107–108.

²⁰⁴ Tiusanen 2011, 91-92; Tiusanen 2009, 114, 224.

²⁰⁵ Melangon päiväkirjamerkintä 16.7.1990. NLI, Ub:6, KA.

²⁰⁶ Koivisto 1994, 12.

²⁰⁷ Melanko 1994, 163.

mukaan Koivisto arvosti kriittistä ja keskustelevaa henkeä. Ajatuksia tuli punnita avoimen kriittisesti ääneen ryhmässä, eikä kirjata paperille liian aikaisin. Tällaisista ryhmistä P-ryhmä oli Koivistolle erityisen tärkeä, ellei jopa tärkein laatuaan.²⁰⁸

Perestroikan seurannan muotoon vaikutti Koiviston persoonallisten piirteiden lisäksi oleellisesti Suomen hallintokulttuuri. ”Suomi on valtiollisen politiikan maa, jossa hallinnon ulkopuolisten ja valtion rahoituksesta riippumattomien tutkimuslaitosten ja ajatushautomoiden merkitys on lähes olematon”, Tiihonen on kuvannut²⁰⁹. Koivistonkin tietolähteet olivat valtiollisten yhteenliittymien piiristä. Suomessa ei ollut kilpailevia tiedustelupalveluita tai ideologisia ryhmittymiä, jotka olisivat kamppailleet presidentin huomiosta ja suosiosta.

Perestroikan seurannan organisoiminen voidaan nähdä osana 1970- ja 1980-luvuilla yleistynyttä trendiä, jossa pidettiin erityisen tärkeänä sitä, että ”hallituksen päämiehelle toimitetaan jatkuvasti tieteelliseen ja riippumattomaan analyysiin perustuvaa tietoa talouden, yhteiskunnan, kansallisen turvallisuuden ja kansainvälisen politiikan kehityksen suurista linjoista ja niihin kohdistuvista pitkän aikavälin muutosaineista”²¹⁰.

Koivistolle Neuvostoliitto-asiantuntijuus ei linkittynyt Kekkonen tapaan suoraan kahdenvälisiin kauppasuhteisiin, sillä hän vierasti Kekkonen kaltaista suurta henkilökohtaista roolia idänkaupassa.²¹¹ P-ryhmää ei perustettu tutkimaan Suomen ja Neuvostoliiton välisiä bilateraalaisia valtio- tai kauppasuhteita, vaan tutkimaan laajemmin Neuvostoliiton mahdollisia tulevia suuntaviivoja. Tästä kertoo esimerkiksi se, ettei ryhmässä ollut mukana jäseniä idänsuhteita kehittävistä Suomi–Neuvostoliitto-Seurasta tai idänkauppaan liittyvän tieteellisiä yhteistyöprojekteja koordinoivan TT-komitean jäseniä²¹².

Näin ollen Koiviston suhtautuminen Neuvostoliittoon oli ainakin näennäisesti katsottuna Kekkonesta analyttisempi. Molempia presidenttejä palvelleen Jaakko Kalelan

²⁰⁸ Hämäläinen 1993, 122; Korpinen 2003, 151; Jaakko Kalelan haastattelu 12.2.2018.

²⁰⁹ Tiihonen 2014, 143.

²¹⁰ Tiihonen 2014, 168.

²¹¹ Kalela 1993, 245.

²¹² Pernaa 2002, 338.

mukaan Koiviston tyyli oli Kekkonen keskustelempää, ja perustui yhteydenpitoon sekä toimintaympäristön tarkkailuun suurien aloitteiden sijaan.²¹³ Perestroikan seuraamista varten perustettu P-ryhmä heijasteli osaltaan Koiviston keskustelempää hallintatapaa.

Voidaan kuitenkin todeta, ettei P-ryhmässä tapahtunut vuorovaikutus välttämättä täyttänyt kaikkia dialogin ihanteita. Kalelan mukaan Koivisto piti P-ryhmän kaltaisista keskusteluryhmistä, ”jotka eivät olleet varsinaisia keskusteluryhmiä, vaan niissä esitettiin joukko valmisteltuja alustuksia sovitusta aiheista”. Näissä tilaisuuksissa Koivisto piti usein oman valmistelemansa esityksen, ”joka ei varsinaisesti kommentoinut alustuksia, eikä rohkaissut jatkopuheenvuoroihin”.²¹⁴ Kalevi Sorsa onkin todennut Koiviston korostaman pyrkimyksen dialogiin usein hieman epäonnistuneen; dialogeista tuli monesti enemmän yksinpuheluita, niin sanottuja ”*manulogeja*”²¹⁵.

Presidentti oli joka tapauksessa P-ryhmän lisäksi monesta muusta tietolähteestä koostuvan ”tiedonvirran” pääteipiste²¹⁶. Neuvostoliiton uudistuspolitiikkaa seurattiin ulkoministeriön, suojelupoliisin, valtionvarainministeriön sekä Suomen Pankin toimesta ja Koivisto oli vuorovaikutuksessa kaikkien näiden instanssien kanssa. Koivisto näki rooliinsa kuuluvan tämän valtavan tietomäärän seulonnan ja tulkinnan.

Presidentin korostunut käytännön rooli kertoo Rene Nybergin mukaan siitä, ”ettei Suomella ollut tiedustelupalvelua, joka olisi analysoinut ja kokonaisvaltaisesti informoinut valtionjohtoa tilanteesta ja kehityksestä Neuvostoliitossa”²¹⁷. Myös kansliapäällikkö Kalela kertoo olleen ”vähän kohtuutonta, että presidentti saa eteensä järjestämättä ja karsimatta valtavan määrän aineistoa”. Koivisto ei halunnut kuitenkaan muuttaa järjestelmää kohti virkamiesten tuottamia syntetisoituja yhteenvetoja.²¹⁸ Presidentillä oli hallinnon rakenteista, mutta myös omasta tahdostaan johtuen, erittäin merkittävä rooli perestroikan kokonaisuuden hahmottamisessa.

²¹³ Kalela 1993, 239–240.

²¹⁴ Jaakko Kalelan haastattelu 12.2.2018.

²¹⁵ Sorsa 1995, 114.

²¹⁶ Iloniemi & Immonen 1987, 111.

²¹⁷ Rene Nyberg, ”Diplomatian puuttuva ulottuvuus”. Rene Nybergin kotisivut 30.4.2016.

²¹⁸ Kalela 2016, 461.

3. Koiviston analyysi perestroikasta ja sen mahdollisuuksista

3.1 Neuvostoliiton suurvalta-asema ja perestroika

Tässä luvussa pyrin selvittämään mistä perestroikassa oli Koiviston analyysin mukaan kyse ja miltä perestroikan ja tulevaisuus vaikutti. Koivisto oli omien sanojensa mukaan aluksi sitä mieltä, että Gorbatšovin sisäpoliittiset uudistukset olivat ”lähinnä tyyllisiä”. ”Arvioin, että talouspoliittisissa kannanotoissaan Gorbatšov oli ollut varovainen jatkaen Andropovin aloittamaa linjaa kurin ja tehokkuuden lisäämiseksi”, Koivisto kuvaa muistelmissaan.²¹⁹ Hänen näkemyksensä kuitenkin muuttui, kun uudistuspolitiikan tahti alkoi kiihtyä Neuvostoliitossa. Suomessa alettiin yleisesti vuosina 1987 ja 1988 kiinnittää vakavammin huomioita perestroikaan.²²⁰

Koivisto jakoi vuonna 1987 mietteitään perestroikasta presidentti Reaganin hallinnon ulkoministeri George P. Schultzille. Koivisto varoitti uudistuvan neuvostotalouden mahdollisesti kohtaamista ongelmista viittaamalla niin sanottuun *j-käyrään*. ”Jos halutaan saada aikaan tehostumista, tulee aluksi varautua jonkin aikaa kestävään tehon laskuun ja vasta sen jälkeen tehostumiseen”, Koivisto selitti Schultzille.²²¹

Kaikesta huolimatta Koivisto näki, että Neuvostoliiton valtiojohto oli oman analyysinsä perusteella todennut perestroikan välttämättömänä. Vanhoilla toimintamalleilla ei voitu enää tyydyttää kansan kasvavia tarpeita ja ylläpitää Neuvostoliiton suurvalta-asemaa. Neuvostoliiton vaikeudet eivät enää olleet keskitetysti, komentotalouden keinoin ratkaistavissa.²²² ”Voimakkaasti keskusjohtoinen suunnitelmatalous”, joka toimi suhteellisen hyvin ekstensiivisen kasvun olosuhteissa, ”ei kyennyt kehittämään ja tukemaan intensiivistä kasvua”, TPK:n muistio arvioi²²³. Presidentti kirjoitti vuonna 1988 kirjeessään Reaganille, ettei perestroikalle ollut olemassa aktiivista vaihtoehtoa: Perestroikan taustalla oli olemassa korkealle neuvostojohdolle ulottuva konsensus sen välttämättömyydestä.²²⁴

²¹⁹ Koivisto 1995, 9,79.

²²⁰ Blomberg 2011, 54.

²²¹ Koivisto 1995, 223–224.

²²² TP ja P-ryhmä 11.6.1990 Linnassa, s.1. MKA, Kansio 242, KA.

²²³ Muistio perestroikasta P-ryhmälle 9.6.1989. MKA, Kansio 242, KA.

²²⁴ Koivisto 1995, 254.

Glasnostin myötä lännessä huomattiin, että neuvostotaloutta oli yliarvioitu tilastollisten epätarkkuuksien vuoksi. Vuoteen 1988 tultaessa paljastui neuvostotaloudessa vallinnut piiloinflaatio, taloudellisen kasvun pysähtyminen sekä 1970-luvun puolivälistä asti vallinnut valtionbudjetin alijäämäisyys. Koivistoa kiinnosti etenkin Neuvostoliiton valtiontalouden kasvava alijäämä, jonka todellista kokoa edes neuvostojohto ei näyttänyt tuntevan. Emigranttiekonomisti Igor Birmanin tekstit vakuuttivat Koiviston siitä, että alijäämän salailu oli alkanut jo vuonna 1945.²²⁵

Neuvostoliitto kärsi Koiviston mukaan myös rakenteellisesta ongelmasta: raaka-aineet ja väestönkasvu sijaitsivat erillään toisistaan, mikä aiheutti paineita maan rappeutuvalla infrastruktuurille ja haavoittuvalle rautatieverkolle. Neuvostoliittoa vaivasi lisäksi ”mammuttitauti” ja ”gigantomania”, suuruuden ja uutuuden ihailu. Neuvostovaltiossa panostettiin etenkin raskaaseen teollisuuteen ja suuriin projekteihin, jotka tukivat usein sotilaallisia tarkoituksia.²²⁶

Neuvostoliiton vaikutusvalta maailmalla perustui 1980-luvulla nimenomaan sen sotilaalliseen mahtiin ja ennen kaikkea strategiseen ydinasepariteettiin Yhdysvaltojen kanssa. Kansainvälisessä politiikassa valta on kuitenkin aina suhteellista ja riippuvainen sen määrittelykriteereistä. Neuvostoliiton taloudellisten ongelmien mittaluokan paljastuessa neuvostovaltio ymmärrettiin yhä enemmän monella tapaa heikkona.

Suurvaltopolitiikan tulevaisuuteen katsottaessa tuli entistä vahvemmin ottaa huomioon taloudellisten voimavarojen ja sotilaallisen varustautumisen suhde. Neuvostoliiton entinen voimanlähde, sen mittava sotilaallinen voima identifioitiinkin nyt sen pääasiallisena heikkoutena. Neuvostoliiton suurvalta-aseman pilarit, maan sotilasvoima ja sen maantieteellinen ulottuvuus, näyttäytyivät uudistuspolitiikan myötä maan sisäisten ongelmien keskeisinä aiheuttajina.²²⁷

Koiviston mukaan neuvostojohdossa nähtiin, että maan voimavarat oli venytetty liian pitkälle. Oli muodostunut konsensus siitä, että kansainvälisiä velvoitteita tuli vähentää ja ”etusija oli asetettava kotoisille asioille”. Tämä Neuvostoliiton osittainen sisäänpäin

²²⁵ Koivisto 1995, 286. Koiviston usein siteeraama Birman kyseenalaisti virallisen kuvan neuvostotalouden kunnosta, eikä uskonut uudistuspolitiikan mahdollisuuksiin. Ofira 2004, 143,148,215.

²²⁶ TP ja P-ryhmä Linnassa 11.6.1990, s.4. MKA, Kansio 242, KA; Sutela 2012, 74.

²²⁷ UMI Paasio 12.11.1990, ULA 1990, s61.

kääntyminen oli Koivistosta historian pitkää linjaa vasten katsottuna luonnollista, sillä vertailukohtia löytyi esimerkiksi livana Julman ja Pietari Suuren valtakaudelta. Koivisto selitti näkemystään kirjeessään Ronald Reaganille: ”Jotta valtakunta voisi olla ulospäin aktiivinen ja osallistua tehokkaasti kansainväliseen politiikkaan, sen on oltava tehokas kotona.”²²⁸

Koivisto näki, että varustautuminen ja liittolaismaiden tukeminen olivat vieneet edellytykset Neuvostoliiton omien kansalaisten elinehtojen parantamiselta. Komentotalous ei luonut tarvittavia edellytyksiä Neuvostoliiton itselleen ottamien suurten velvoitteiden kantamiselle, jotka olivat periytyneet maan laajentumisesta. Koivisto tunnisti Neuvostoliiton jatkaneen historiallisesti osaltaan Venäjän ”messiaanisia” pyrkimyksiä.²²⁹

Koivisto ei nähtävästi kuitenkaan jakanut lännessä laajalti omaksuttua näkemystä siitä, että Neuvostoliitto pyrki aina aggressiivisesti laajentumaan. Kirjeessään Bushille vuoden 1989 marraskuussa Koivisto katsoi pikemminkin, että Neuvostoliittoa ennen ohjannut, marxismi-leninismiin messiaaniseen luonteeseen perustunut, lähetystehtävä oli nyt murentunut. Koivisto uskoi, ettei menneeseen ollut enää paluuta.²³⁰

Hän oli vakuuttunut siitä, että neuvostohallitus ei ollut aiemmin tietoinen, kuinka suuri menoerä valtion budjetissa puolustusmäärärahat lopulta olivat. Viralliset puheet arvioivat puolustusmenot noin pariin prosenttiin kansantuotteesta ja läntisetkin arviot liikkuvat 20 prosentin tuntumilla. Koiviston mukaan neuvostojohdolle selvisi kuitenkin, että todellisuudessa puolustusmenot olivat jopa läntisiä arvioita suuremmat.²³¹

Puolustusmenojen luultua suurempi osuus valtion budjetista paljasti osaltaan neuvostojohdon tietämättömyyden maan tilasta. Edes Gorbatshov ei kyennyt arvioimaan sotilasmenojen osuutta valtion bruttokansantuotteesta. Tämä johtui siitä, että Neuvostoliitossa tilastot valehtelivat ulkomaailman lisäksi myös omalle hallinnolle. Ei ollut olemassa mitään yksiselitteisesti paikkansa pitävää tilinpitoa.²³²

²²⁸ Koivisto 1995, 255.

²²⁹ Koivisto 1995, 318; TP:n luento Helsingin yliopistossa 2.3.1989, ULA 1989, s66.

²³⁰ *ibid.*; Cox 2004, 20.

²³¹ TP ja P-ryhmä Linnassa 11.6.1990 s3. MKA, Kansio 242, KA.

²³² Sutela 2012, 16; Ofira 2004, 215.

Koiviston näkemyksessä juuri puolustusmenot olivat päätekijä maan surkean taloudellisen tilanteen taustalla. Varustelumenot olivat merkittäväällä tavalla ”iskeneet suonta” Neuvostoliiton budjetista. Asevarustelu oli ollut Neuvostoliitolle ”paljon suurempi suhteellinen rasitus kuin lännelle”. Presidentti katsoi, että Neuvostoliitto oli yksinkertaisesti ylivoimainen puolustustarpeensa.²³³ Kehitys oli Koivistosta osoittanut varustelupolitiikan logiikan virheelliseksi:

”Realisteiksi ovat halunneet itseään kutsuttavan henkilöt, jotka ovat ajaneet maksimaalista varustautumista. Nyt on arkielämän talousrealismi ajamassa heidän ylitsensä. Siunattu rahapula on johtamassa siihen, että varustelumenoja on karsittava monissa maissa pian ja paljon.”²³⁴

Tämä kehitys pakotti myös suurvallat uuden politiikan tielle. Asevarustelun sijaan talouspolitiikka oli Koiviston ajattelussa se tekijä, joka vahvimmin määrittä kansojen kohtaloita. Maailman muutos tarkoitti sitä, että vaikutusvalta oli luotava enenevässä määrin talouden ja teknologian keinoin. ”Joka ei saa talouttaan kuntoon, saa varustautua riippuvuuteen niistä, jotka sen saavat kuntoon”, analysoi Koivisto.²³⁵

Perestroikan yksi tärkeimmistä tavoitteista oli tieteellisten ja taloudellisten voimavarojen vapauttaminen jättimäiseltä sotilassektorilta kansalaisten käyttöön. Tässä konversioksi kutsutussa prosessissa sotateollisuus pyrittiin kääntämään siviilituotannoksi siten, että se alkaisi tuottaa ”ohjusten sijaan jääkaappeja”.²³⁶ Koivisto toivoi konversion menestyvän, mutta tiesi, että toisin kuin lännessä, Neuvostoliitossa ei perinteisesti osattu hyödyntää sotilasteknologiaa siviilipuolella.²³⁷

Perestroika näyttäytyi Koivistolle välineenä, jolla neuvostojohdo pyrki modernisoimaan suurvalta-asemaa ja välttämään järjestelmän täysimittaista kriisiä. Koivisto näki, marxilaisen analyysin tavoin, suurvallan aseman perustana olevan materiaalisen tilanteen ohjaavan ylätasoin ideologista muutosta. Muutokset yhteiskunnan taloudellisessa pohjassa pakottivat koko neuvostojärjestelmää uudistumaan.

²³³ TP ja P-ryhmä Linnassa 11.6.1990 s3. MKA, Kansio 242, KA.

²³⁴ TP:n uudenvuodenpuhe 1.1.1990, ULA 1990, s33.

²³⁵ TP:n puhe Paasikivi-seuran vuosijuhlassa 27.11.1989, ULA 1989, s103.

²³⁶ Blomberg 2011, 87; Miller 2016, 59; Hoffman 2011, 393.

²³⁷ Koivisto 1995, 255; TP:n puhe Paasikivi-seuran vuosijuhlassa 27.11.1989, ULA 1989, s102.

3.2 ”Ideologispohjaiset virheet” – Koiviston analyysi Neuvostoliiton ongelmista

Koivisto käytti Neuvostoliiton ja sosialismin historiaa apuna neuvostovaltion tulevaisuuden luotaamisessa. Hän korosti sosialismista puhuttaessa, että tuli aina tehdä selväksi, millaisesta sosialismista oikein puhuttiin. Koivisto tunsi teorian ja käytännön välisen suhteen jännitteisyyden ja puhui yleisesti sosialismista ja kapitalismista monikossa, niiden eri esiintymismuodoista. Neuvostoliitossa Marxin opit oli tulkittu eurooppalaisista tovereista poikkeavalla tavalla.²³⁸ Koivisto puhui omien sanojensa mukaan neuvostovaltiossa vallinneesta ”niin sanotusta” sosialismista. Hänelle Neuvostoliiton järjestelmä edusti pikemminkin valtiokapitalismia.²³⁹

Koivisto näki Neuvostoliiton yhteiskunnallisten ja taloudellisten ongelmien taustalla tulkinnat Marxin filosofiasta. ”Marxilaisuus on etevä kapitalismin kritiikki, mutta antaa huonoja työkaluja sosialismin oloissa”, Koivisto kirjoitti Gorbatšoville²⁴⁰. Koivisto totesi Marxin olleen Neuvostoliiton tulevaisuuden suhteen ”huono tien osoittaja”, sillä hän edellytti valtion kuolevan pois, vaikka todellisuudessa kävi päinvastoin. Toisin kuin Marx ennusti, kapitalismi selvisi sen lukuisista kriiseistä.²⁴¹

Marxin kritiikistä huolimatta Koivisto katsoi dialektisen materialismin olevan hänen ”tuntemistaan lähestymistavoista realistisin”. Sen sijaan Marxin johtopäätöksiä tulevasta sosialistisesta ihanneyhteiskunnasta Koivisto piti ”epämarxilaisina”. Koivisto katsoi aina olevan olemassa voima ja vastavoima, teesi ja antiteesi, jonka seurauksena yhteiskunta oli jatkuvassa muutoksessa. Marxin staattisessa mallissa yhteiskuntien dynaaminen kehitys pysähtyisi proletariaatin ottaessa vallan. Koivistosta tällainen kehityksen voimien ”lamaantuminen” ei ollut realistista. Päinvastoin, erilaiset voimat ja vastavoimat tulisivat aina ajamaan kehitystä dynaamisesti eri suuntiin.²⁴²

Bolsevikkien tulkinta Marxin opeista tulkitsi yhteiskuntakehityksen olevan ihmisistä riippumatonta ja lainomaista.²⁴³ Neuvostoliiton historia osoitti kuitenkin Koiviston mielestä kaikista selkeimmin todeksi 1900-luvun alussa vaikuttaneen saksalaisen

²³⁸ Koivisto 1978, 253.

²³⁹ Koivisto 1995, 10.

²⁴⁰ Koiviston non-paper Gorbatšoville 25.5.1989, s5. MKA, Kansio 38, KA.

²⁴¹ Koivisto 1968, 10.

²⁴² Koiviston ajattelun taustalla korostuivat loogisen empirismin ja positivismien ihanteet sekä dialektiikka. Koivisto 1978, 260; Koivisto 1983, 199; Koivisto 1968, 218; Korpinen 2003, 152.

²⁴³ Koivisto 1981, 42–3.

kommunisti Rosa Luxemburgin ajatuksen siitä, etteivät vallankumoukset edenneet ”tieteellisen tutkimuksen antamien suuntaviivojen mukaisesti”.²⁴⁴

Historiaa liikuttivat Koiviston näkemyksessä pääasiallisesti vajavaiset ihmiset, eivät metahistorialliset lait. Koivistolle jatkuva muutos oli stabiilin kehityksen sijaan historiaa hallitseva piirre. Hänestä historiallisen kehityksen suunta riippui ihmisistä ja heidän toiminnastaan. ”Kaikkalainen puhe väistämättömästä kehityksestä johonkin tiettyyn suuntaan” oli Koivistosta harhaa.²⁴⁵

Koivistolle Neuvostoliiton kehitystä vahvimmin määränneet tapahtumat voitiin tiivistää ”ideologispohjaisiksi virheiksi”. Ensimmäinen näistä ideologiaan pohjautuvista virheellisistä kehityksistä oli Neuvostoliiton yksipuoluejärjestelmä, jonka synnyn hän näki vähittäisenä ja osin sattumanvaraisena, ”eikä minkään varsinaisen suunnittelu- tai ideoimistyön tuloksena”.²⁴⁶

Koivisto painotti, että lokakuun vallankumouksen jälkeen Neuvosto-Venäjällä oli useita eri vasemmistovoimia ja puolueita. Yksipuoluejärjestelmä ei toisin sanoen syntynyt vuoden 1917 lokakuun vallankumouksen seurauksena, vaan reaktiona Kronstadtin kapinalle ja Leninin kuolemalle, jolla pyrittiin takaamaan maan yhtenäisyys.²⁴⁷

Koiviston mukaan bolsevikit omaksuivat näkemyksen puolueesta historiallisen kehityksen etujoukkona, jonka rajaton valta perustui puolueen kykyyn tulkita lainomaisen yhteiskuntakehityksen suuntaviivoja. Suuria massoja ei näin ollen tarvittu mukaan päätöksentekoon. Neuvostoliiton yksipuoluejärjestelmän seurauksena päätäntävalta keskitettiin ja kritiikki vaimennettiin, jonka vuoksi maan päätöksentekojärjestelmän toiminta heikkeni.²⁴⁸ Tämä johti toisen ”ideologispohjaisen virheen”, komentotalouden, syntymiseen.

Juuri suunnitelmatalouden omaksuminen oli Koiviston mukaan johtanut Neuvostoliiton talouden ”epätahtisuuteen” sekä resurssien ”etupainoiseen” kuluttamiseen. Keskitetty suunnittelu toimi hänen mukaan hyvin, kun oli ”kysymys

²⁴⁴ Koivisto 1981, 68.

²⁴⁵ Koivisto 1968, 15; Koivisto 1983, 51; Koivisto 1983, 15; Koivisto 1995, 271.

²⁴⁶ TP ja P-ryhmä Linnassa 11.6.1990 s2. MKA, Kansio 242, KA.

²⁴⁷ TPK:n keskustelumuistio, 30.1.1989, s48. TPK III, Mdb:5, KA.

²⁴⁸ TP ja P-ryhmä Linnassa 11.6.1990, s2. MKA, Kansio 242, KA; Koivisto 1981, 42–43.

ihmisten perustarpeiden tyydyttämisestä tai niukkuuden tasaamisesta”. Suunnitelmatalous ei kuitenkaan pystynyt ennustamaan ihmisten haluja perustarpeiden tultua tyydytetyiksi²⁴⁹. Koivisto piti Neuvostoliitossa vallalla ollutta suunnitelmataloutta lähinnä karkeana sovelluksena ensimmäisen maailmansodan aikaisesta sotataloudesta. Presidentti kuvasi näkemystään P-ryhmälle seuraavasti:

*”Joskus sodanoloissa ja hyvin primitiivisissä oloissa suunnitelmatalous voi hyvinkin toimia määräjän, hoitaa jonkin huomattavan tehtävän. Mutta nyt se johti päätösvallan keskittymiseen ja siihen, että yhä pienempiä ja pienempiä asioita päätettiin yhä korkeammalle ja korkeammalle.”*²⁵⁰

Inhimillinen vastuu hämärtyi keskusjohtoisessa suunnitelmataloudessa. Koivisto näki, että suunnitelmatalous oli johtanut, marxilaista analyysiä soveltaen, vieraantumiseen. Työnjaon kehittymistä seurasi työn teon motivaation heikkeneminen, kun yhteiskunnallisen vaikuttamisen ja kehityksen syy-seuraussuhteet hämärtyivät. Tämä oli toki luonteenomaista kaikille moderneille talouksille, mutta komentotaloudessa vieraantuminen oli Koiviston mielestä selvästi voimakkainta.²⁵¹

Suunnitelmatalouteen ja yksipuoluejärjestelmään perustunut keskitetty päätösvalta oli sitten Koiviston mukaan johtanut, Rosa Luxemburgin ennustuksen mukaisesti, proletariaatin vallan sijaan *sekretariaatin*, byrokraattiseen valtaan. Koivisto totesi, että Neuvostoliitossa vallitsi varsinainen vanhojen seniilien ukkojen valta, eli *gerontokratia*.²⁵²

Neuvostoliitossa oli kehitetty sosialismia, mutta demokratian osalta asia oli huonommin, Koivisto tapasi sanoa²⁵³. Hänen näkemyksessään sosialismin pyrkimykset olivat Neuvostoliitossa pahasti vääristyneet. Proletariaatin vapautumisen sijaan oli päädytty massojen vieraantumiseen yhteiskunnan ja talouden toiminnasta. Itselleen ominaiseen tyyliin, Koivisto analysoi ja jopa kritisoi neuvostojärjestelmää nimenomaan sosialistisen ajattelun sisältä käsin ja sen termein.

²⁴⁹ Neuvottelu Tasavallan presidentin kansliassa 12.1.1989, s.8. TPK III, Mdb:4, KA; Koivisto 1995, 261.

²⁵⁰ TP ja P-ryhmä Linnassa 11.6.1990, s2. MKA, Kansio 242, KA

²⁵¹ TP:n taustakeskustelu neuvostoliittolaisten toimittajien kanssa 16.10.1989, s2–3. MKA, Kansio 242, KA; TP ja P-ryhmä Linnassa 11.6.1990, s2–3. MKA, Kansio 242, KA.

²⁵² TP ja P-ryhmä Linnassa 11.6.1990, s2. MKA, Kansio 242, KA; Koivisto 1968, 15.

²⁵³ TP neuvostoliittolaisten toimittajien kanssa 7.9.1990. TPK III, Dda:10, KA.

3.3 Konvergenssin ja inhimillisen sosialismin mahdollisuus

Koivistolla oli historiallisen ja taloudellisen analyysin valossa selkeäkö näkemys Neuvostoliiton tilanteesta ja siitä, kuinka neuvostovaltio oli joutunut ongelmiin 1990-luvulle tultaessa. Koivisto ymmärsi näin ollen myös perestroikan osana laajempaa sosialististen maiden uudistuspoliittisten pyrkimysten kontekstia. Neuvostoliitossakin oli yritetty uudistaa maan talousjärjestelmää myös aiemmin. Koiviston mukaan Hruštšov teki ”hyvin ponnekkaan” uudistusyrityksen 1960-luvulla soveltamalla ”sovnarhoos-ajatteluun” perustunutta taloudellisen päätöksentekovallan delegointia, joka johti kuitenkin hänen syrjäyttämiseensä. Myöhemmin myös Aleksei Kosyginin samansuuntaiset, joskin ”vähemmän dramaattiset”, uudistuspoliittiset kokeilut epäonnistuivat.

Perestroikaa edeltävät reformiyritykset olivat epäonnistuneet Koiviston analyysin mukaan siinä, että taloutta oli yritetty uudistaa ”olemassa olevan systeemin sisällä ja olemassa olevaa aparaattia käyttäen”, jolloin uudistukset tukahtuivat joka kerta byrokratian vastaiskuun.²⁵⁴

Gorbatšov vaikutti kuitenkin oppineen edeltäjiensä virheistä. Hänen uudistuksensa eivät olleet enää pelkästään puoluekoneiston sisäisiä, vaan koko kansa pyrittiin mobilisoimaan uudistuspolitiikan taakse. Tasavallan presidentin kanslian vuoden 1989 kesällä laatiman muistion mukaan myös perestroika oli ollut alkujaan luonteeltaan olemassa olevan poliittisen järjestelmän puitteissa taloudellisiin uudistuksiin tähtäävä ohjelma. Perestroika sai kuitenkin vähitellen myös poliittisen ulottuvuuden, sillä demokratisointi ja avoimuuden politiikka nähtiin taloudellisten uudistusten edellytyksenä. Muistiossa todettiin, että ”Poliittinen perestroika ja avoimuus tukevat taloudellista perestroikaa auttamalla muutosvastarinnan ja apatian voittamisessa laajojen kansalaispiirien aktivoitumisen kautta”.²⁵⁵

Koivisto piti uutta julkista keskustelua oikeana askeleena uudistuspolitiikan tiellä, sillä ongelmien avoin tunnustaminen tarkoitti, että niihin haettaisiin varmasti myös ratkaisua.²⁵⁶ Koivistolle perestroikan yksi olennaisimmista komponenteista olikin

²⁵⁴ TP ja P-ryhmä Linnassa 11.6.1990, s4. MKA, Kansio 242, KA.

²⁵⁵ Muistio perestroikasta 9.6.1989, s2–3. MKA, Kansio 242, KA.

²⁵⁶ TP:n taustakeskustelu neuvostoliittolaisten toimittajien kanssa 16.10.1989, s3. MKA, Kansio 242, KA.

glasnost, avoimuuspolitiikka. Hän näki Gorbatšovin *glasnostin* pyrkimyksenä olleen ”diskreditoida” mahdollinen paluu menneisyyteen²⁵⁷. Koivisto selitti näkemystään P-ryhmälle:

*”Kun tässä vielä joku spekuloi sillä, että jonkun ajan kuluttua vanha kaarti ottaa vallan takaisin, niin näyttää aika epätodennäköiseltä, että olisi semmoisia lojaalisuuksia tai aatteellisia päämääriä, joitten saavuttamiseksi voisi syntyä vastatoimintaa perestroikalle niin, että ne muodostaisivat selkeän vaihtoehdon sille.”*²⁵⁸

Neuvostoliiton kasvavista ongelmista huolimatta suojelupoliisin päällikkö Seppo Tiitinen kertoi Koivistolle, että vähintään ”virallista toiveikkuutta kaiken järjestymisestä” oli olemassa. Tiitinen arvioi neuvostoliittolaisten lähteidensä perusteella, että oppositiosta ei ollut ”vaaraa uudistuspolitiikalle tai Gorbatshoville henkilökohtaisesti”.²⁵⁹

Koivisto ei nähnyt, että Neuvostoliitossa olisi ollut perestroikan väistämättä tuhoon tuomitsevia taloudellisia tai poliittisia tekijöitä.²⁶⁰ Neuvostoliiton ongelmat olivat hänestä ihmisten ratkaistavissa olevia asioita.²⁶¹ Koivistolle perestroikan keskeisin kysymys oli juuri inhimillinen toiminta: miten ihmiset voitaisiin motivoida toimimaan paremmin ja miten olemassa olevat resurssit ja välineistö saataisiin tehokkaammin käyttöön?²⁶²

Koska Neuvostoliiton historiaa olivat määrittäneet tiettyyn ideologiseen tulkintaan pohjautuneet ratkaisut ja suoranaiset sattumat, ei Neuvostoliiton kehityksellä ollut Koiviston ajattelussa mitään sisäänrakennettua lineaarisuutta, determinismiiä tai metahistoriallisesti määräytyvää suuntaa.

Neuvostoliiton avoin tulevaisuushorisontti juontui neuvostovaltiossa meneillään olevasta historian uudelleentulkinnasta. Gorbatšov esitti lokakuun vallankumouksen vuosijuhlassa vuonna 1987 ensimmäistä kertaa ajatuksen siitä, että historiasta

²⁵⁷ TP ja P-ryhmä Linnassa 11.6.1990, s5. MKA, Kansio 242, KA.

²⁵⁸ Ibid.

²⁵⁹ Tiitinen Koivistolle 14.9.1989. TPK III, Mea:7, KA.

²⁶⁰ TPK:n keskustelumuistio 30.1.1989, s52. TPK III, Mdb:5, KA.

²⁶¹ TP:n taustakeskustelu neuvostoliittolaisten toimittajien kanssa 16.10.1989, s4. MKA, Kansio 242, KA.

²⁶² Neuvottelu Tasavallan presidentin kansliassa 12.1.1989, s.8. TPK III, Mdb:4, KA.

saattoikin olla useampia versioita. Hän mainitsi samalla vuosikymmenten tauon jälkeen neuvostohistorian unohdetut nimet, Nikolai Buharinin ja Lev Trotskin.²⁶³ Koiviston mielestä etenkin Buharin ansaitsi arvon palautuksen. Koivisto on myöhemmin korostanut Buharinin visioineen kansalaisyhteiskuntaa, jossa ”ihmiset eivät olleet vain lukuja papereissa”²⁶⁴.

Aikoinaan Stalinin kilpailijana pidetty Nikolai Buharin nähtiin ihmiskasvoisen sosialismin edustajana. Gorbatšov edusti monille ikään kuin Buharinin ”toista tulemista”²⁶⁵. Tämä ei johtunut vähiten siitä, että lokakuun vallankumouksen juhlallisuuksissa nousi esiin Gorbatšovin sovittelevampi suhtautuminen sosiaalidemokraatteihin, jonka myös Koivisto pani merkille²⁶⁶.

Gorbatšov näki uudistuksensa sosialismin eri suuntauksien välien korjaamisena. Hän etsi uudenlaista sosialismia ja oli valmis etsimään ”kolmatta tietä” uudistuskommunismiin ja läntisen sosiaalidemokratian välillä. Kommunismiin ja sosiaalidemokratian suhteessa tapahtui ikään kuin ”osmoosi”, luokkaintressien synteesi. Gorbatšovin toiminta perustui premissille, jonka mukaan ”sekä kapitalismi että sosialismi olivat muuttumassa”.²⁶⁷

Gorbatšovin uudistukset herättivät suurta kiinnostusta lännessä, sillä rationaalisten uudistusten nähtiin tuovan mukanaan mahdollisuuden poliittiseen liberalisointiin ja pluralismiin.²⁶⁸ Tultaessa 1980-luvun lopulle useat sovjetologit alkoivatkin uskoa, että neuvostokommunismi kehittyisi progressiivisempaan muotoon, jonkinlaiseen markkinasosialismiin. Samalla 1960-luvun mittaan kehitetty konvergenssiteoria sai jälleen suosiota. Puhuttiin kylmän sodan blokkijärjestelmän murtumisen sekä yhdysvaltalaisen ja neuvostojärjestelmän yhteensulautumisen mahdollisuudesta.²⁶⁹

²⁶³ Koivisto 1995, 246–248.

²⁶⁴ Koivisto 2001, 240.

²⁶⁵ Ofira 2004, 208.

²⁶⁶ Koivisto 1995, 248–249.

²⁶⁷ Westad 2017, 552; Levesque 2004, 160–161; Leffler 2004, 46.

²⁶⁸ Kantorovich 2008, 52.

²⁶⁹ Ofira 2004, 41,142,204. Ofira kirjoittaa: *“Convergence prognosticators emphasized that the American and Soviet societies were destined to converge within the ‘framework of democratic socialism’ patterned on the Scandinavian model.*

Kansliapäällikkö Jaakko Kalelan mukaan Koivisto tuntui ajattelevan jossain määrin juuri konvergenssiteorian mukaisesti, jossa sosialistiset järjestelmät ja markkinatalousjärjestelmät lähentyivät, sekä samankaltaistuivat asteittain. Tämä ajatus sopii hyvin yhteen Koivistoa viehättäneen dialektisen selitysmallin kanssa, jossa vastavoimat luovat jatkuvasti uutta. Koivisto oli erityisen kiinnostunut Oskar Langen markkinasosialismia koskevista teorioista.²⁷⁰ Neuvostososialismin uusi kehityssuunta saattoi siis olla kohti jonkinlaista markkinasosialistista synteesiä, kuten Koivisto kuvasi Bushille:

”Idässä tunnutaan yhä uskottavan, että sosialismin vaihtoehto on perinteinen kapitalismi, ja myös lännessä tuntuu olevan yleinen ajatus, että sosialismin vaihtoehto on kapitalismi tai vapaa markkinatalous - - Minun mielestä näille kahdelle järjestelmälle on muitakin vaihtoehtoja kuin toisensa.”²⁷¹

Koivisto totesi myös keskusteluissaan Unkarin johtajan Karoly Groszin kanssa, että vaikka keskitetystä suunnittelujärjestelmästä luovuttaisiin, ei uutta järjestelmää tarvitsisi kutsua automaattisesti kapitalismiksi.²⁷² Markkinatalousmekanismien soveltaminen ei tarkoittanut Koivistolle automaattisesti täydellistä sosialismista luopumista. Hän uskoi pikemminkin sosialismin ja markkinatalouden väliseen molemminpuoliseen oppimiseen.²⁷³ Koivisto toivoi neuvostoliittolaisten perehtyvän syvällisesti läntiseen talouspolitiikkaan, mutta toivoi samalla, että Neuvostoliitossa olisi voinut ilmetä uudenlaisia kokeiluja markkinatalouden ja sosialismin välillä. Presidentti oli aiemmin pettynyt unkarilaisten kanssa käytyyn dialogiin, jossa ei noussut esiin ”markkinasosialistisia” ideoita. Pyrkimys Unkarissa oli kohti ”markkinakapitalismia”.²⁷⁴

Koivistolle, jonka näkemyksessä neuvostokommunismi oli kehittynyt monien sattumien kautta nykyiseen muotoonsa, ajatus siitä, että Neuvostoliitossa siirryttäisiin perestroikan myötä jonkinlaiseen liberaalimpaan sosialismin muotoon, ei ollut mahdoton. Koiviston esikuva, sosiaalidemokraatti Eduard Bernstein oli uskonut, että

²⁷⁰ Kalela 2011, 226–227; Jaakko Kalelan haastattelu 12.2.2018.

²⁷¹ Koivisto 1995, 272.

²⁷² Koivisto 1995, 258.

²⁷³ Koivisto 1995, 272.

²⁷⁴ Jaakko Kalelan haastattelu 12.2.2018.

socialismi oli mahdollista sovittaa yhteen liberaalin demokratian kanssa²⁷⁵. Koivisto näyttää puolestaan uskoneen, että sosialismin ja kapitalismin synteesi oli Neuvostoliitossa, jos ei todennäköinen, niin ainakin mahdollinen.

3.4 Koivisto käsittelee Neuvostoliiton siirtymää markkinatalouteen

Koivistoa kiinnostivat markkinavoimien epäonnistunut soveltaminen sosialistisen järjestelmän puitteisiin sekä päätösvallan hajauttamisen ongelmat Neuvostoliitossa. Hän kirjoitti vuonna 1989 Bushille seuraavansa lähes päivittäin Neuvostoliiton uudistuspolitiikan kehitystä ja kuvasi tavoitteitaan: ”Olen yrittänyt systemaattisesti syventää ymmärtämystäni uudistuksista sosialistisissa maissa. Ilmeisistä kansallisista eroista huolimatta näillä prosesseilla on paljon yhteistä.”²⁷⁶ Koivisto yritti nähdä Neuvostoliiton muutoksen järjestelmällisen järkipäisesti. Melangon mukaan Koiviston tapa tarkastella maailmaa edellytti, että käsitteiden tulee olla hänelle ymmärrettäviä.²⁷⁷

Näin ollen ei ole yllättävää, että Koiviston mielestä ensimmäinen ongelma, johon länsimainen taloustieteilijä törmäsi yrittäessään ymmärtää sosialististen maiden taloutta, oli juuri käsitteistö. Sosialistisen talousjärjestelmän muutosta oli vaikea seurata, koska taloudellisen toiminnan parametrit olivat erilaiset kuin lännessä.²⁷⁸ Tämä johtui Koiviston mukaan siitä, että Neuvostoliitossa käytetty taloustieteellinen kieli oli ideologista ja ”kansantaloustieteen vanhojen perinteitten mukaan osa moraalista”²⁷⁹. Taloustiede oli muuttunut Neuvostoliitossa ”maailmanselitysojiksi”²⁸⁰, ja sen teoreettinen soveltaminen neuvostoyhteiskunnan toimintaan oli saanut turhan suuren roolin²⁸¹. Presidenttiä kiinnosti enemmän käsitteiden, teorioiden ja lukujen takana oleva todellisuus.

Koivistoa askarrutti eritoten läntisten ja neuvostoliittolaisten käsitteiden ja termien vertailu sekä yhteensopivuus. Hän näki huomattavan määrän vaivaa, jotta olisi

²⁷⁵ Steger 1997, 147.

²⁷⁶ Koivisto 1995, 271.

²⁷⁷ Melanko 1994, 162–163.

²⁷⁸ Melangon päiväkirjamerkintä 12.1.1989. NLI, Ub:6, KA; Koivisto 1992, 84.

²⁷⁹ Neuvottelu Tasavallan presidentin kansliassa 12.1.1989, s.1. TPK III, Mdb:4, KA.

²⁸⁰ Koivisto 2001, 277.

²⁸¹ TP:n puhe Paasikivi-seuran vuosijuhlassa 27.11.1989, ULA 1989, s103.

ymmärtänyt Neuvostoliiton ja sosialististen maiden tilastokäytäntöjä ja käsitteitä.²⁸² Koiviston pyrkimyksenä näyttää olleen luoda yhteistä kieltä idän ja lännen välille taloudellisissa kysymyksissä, joka olisi auttanut Neuvostoliittoa integroitumaan maailmantalouteen. Tässä presidentti hyödynsi etenkin Tilastokeskuksen pääjohtaja Olavi Niitamon asiantuntemusta, jolla oli kansainvälisestäikin katsottuna huomattava kokemus lännen ja idän tilastojen ja kansantaloudellisen tilinpidon vertailusta.²⁸³

Koiviston näkemyksessä neuvostojohdon oli siirryttävä kohti vähemmän ideologista käsitteistöä, jotta uudistuspolitiikasta käytävä keskustelu olisi rakentavaa. Koivisto toi neuvostoliittolaisille toimijoille esiin mahdollisuutta hyödyntää läntisiä talousteorioita ”omien ajatustensa selvittämiseksi”. Hän totesi sekä keynesiläisen että monetaristisen koulukunnan lähestymistapojen olevan tähän tarkoitukseen käyttökelpoisia.²⁸⁴ ”Uskon, että länessä käytössä olevat taloudellisen analyysin välineet antavat varteenotettavia viitteitä taloudellisia kysymyksiä ratkaistaessa myös sosialismin oloissa, erityisesti, jos markkinavoimia halutaan käyttää apuna”, Koivisto arvioi kirjeessään Gorbatšoville.²⁸⁵

Hän kuitenkin tunnisti, että sosialististen talousjärjestelmän siirtyessä käsitteissään ja käytännöissään yhä lähemmäs läntistä markkinataloutta, tultiin ideologian saralla yhä enemmän harmaalle alueelle. ”Ja kun Neuvostoliitossa otetaan sitten toisenlaiset sanat käyttöön, niin tietysti tulee kysyneeksi, että onko se mahdollista, että samalla myös ideologia muuttuu, jos kerran käsitteetkin muuttuvat”, Koivisto pohti.²⁸⁶

Samaa pohdittiin myös Kremlissä. Gorbatšov oli aloittanut talousjärjestelmän uudelleenarvioinnin toden teolla vuoden 1988 lopulla, mutta piti aluksi kiinni sosialistisen suunnitelmatalouden mallista, jota voitaisiin parannella pienin markkinoiden vapautta lisäävin muutoksin. Gorbatšov kuitenkin siirtyi vuoteen 1990 mennessä varovaisesta ”sosialististen markkinoiden” ajatuksesta kohti radikaaleja talousuudistuksia.²⁸⁷

²⁸² TP:n taustakeskustelu neuvostoliittolaisten toimittajien kanssa 16.10.1989, s2. MKA, Kansio 242, KA; TPK:n muistiinpano 8.3.1989. TPK III, Mdb:4, KA.

²⁸³ Neuvottelu Tasavallan presidentin kansliassa 12.1.1989, s.1–2. TPK III, Mdb:4, KA.

²⁸⁴ TP:n taustakeskustelu neuvostoliittolaisten toimittajien kanssa 16.10.1989, s11. MKA, Kansio 242, KA.

²⁸⁵ Koiviston non-paper Gorbatšoville 25.5.1989, s5. MKA, Kansio 38, KA.

²⁸⁶ TPK:n keskustelumuistio, 30.1.1989, s53. TPK III, Mdb:5, KA.

²⁸⁷ Brown 1996, 137–139; Blomberg 2011, 23,34.

Neuvostojohdon ongelma oli käsitteellinen: Termit, joilla neuvostotaloutta kuvattiin, eivät sisältäneet mitään selkeitä yhteisesti sovittuja ja jaettuja merkityksiä. Koivisto suuresti kiinnostaneen ”markkinasosialismin” vaikeus oli sen käytännön merkityksessä. Markkinoille on olemassa suhteellisen selkeä määritelmä, ne olivat mekanismi ihmisten aktiviteettien koordinoimiseen. Sosialismiin taas liittyvät vahvasti vaihtelevat käsitykset oikeudenmukaisesta yhteiskunnasta sekä siitä, miten sinne päästäisiin.²⁸⁸

Politiikantutkija Archie Brownin mukaan Gorbatšovin ongelma vuodesta 1989 eteenpäin oli se, etteivät Neuvostoliiton talousuudistukset johtaneet maata selvästi markkinatalouteen, mutta tehdyt uudistukset olivat kuitenkin siirtäneet sen jo pois suunnitelmataloudesta. Neuvostotalous oli kuin ”limbossa” suunnitelmatalouden ja markkinatalouden välimaastossa.²⁸⁹

Myös Koivisto kiinnitti tähän problematiikkaan huomiota. Päätösvallan hajauttaminen nosti esiin hankalia kysymyksiä vallasta ja vastuusta sekä uudistusten suhteutumisesta suunnitelmatalouden periaatteisiin. Pitkällä aikavälillä edessä oli ”syvällisiä muutoksia”. Koivisto oli hahmotellut jo vuonna 1987, että markkinamekanismit tulisivat saamaan perestroikan myötä suuremman roolin Neuvostoliitossa.²⁹⁰ Neuvostoliitossa alettiin vasta hiljalleen tajuta, että perestroikan edetessä oli siirryttävä epämääräisistä ideoista käytäntöön. ”Oli määriteltävä ne mekanismit, joilla talous toimii”, Koivisto kiteytti²⁹¹.

Koiviston mielestä perestroikaa pohjustavat lukuisat erilaiset selvitykset eivät olleet muodostaneet yhtenäistä kokonaisuutta, vaan problematiikkaa tarkasteltiin eri näkökulmista. Todellinen uudistuspolitiikkaa pohjustava teoreettinen viitekehys puuttui. ”Minä uskon, että kaikkein suurin hankaluus Neuvostoliitossa tällä hetkellä talouspoliittisen keskustelun osalta on se, ettei ole olemassa yleistä teoriaa siitä, kuinka yhteiskuntaa tästä eteenpäin kehitetään”, Koivisto kommentoi vuonna 1989.²⁹²

²⁸⁸ Matlock 1995, 402–403; Kornai 2008, 48.

²⁸⁹ Brown 2007, 198–199.

²⁹⁰ Koivisto 1995, 243–244.

²⁹¹ Koivisto 1995, 250.

²⁹² TP:n taustakeskustelu neuvostoliittolaisten toimittajien kanssa 16.10.1989, s10. MKA, Kansio 242, KA.

Vuoden 1990 toukokuussa Neuvostoliitossa esiteltiin siirtymä markkinamekanismin käyttöönottoon, joka tarkoitti käytännössä sosialismin periaatteiden, perusteiden ja käsitteiden uudelleenarviointia. Uusissa laeissa oli mukana termi ”yksityisomaisuus” ja termin markkinat edessä ei käytetty enää lieventävää adjektiivia ”sosialistinen”. Talousreformin radikalisoituminen siirtymäksi kohti aitoa markkinataloutta oli muodostumassa Gorbatsšov in kohtalonhetkeksi.²⁹³

Vuoden 1990 kesällä presidentti Koivisto kutsui P-ryhmän koolle tutkimaan Neuvostoliiton kiihtyvien talousuudistusten käännekohtaa. Presidentin ryhmälle antaman alustuksen johtoajatuksena oli, että niin kauan kuin neuvostojohdon valitsema toimenpiteet olivat keskenään ristiriitaisia ja riittämättömiä, ei Neuvostoliitossa päästäisi perestroikan määrittämiin tavoitteisiin. Erityisen vahvasti Koivisto kyseenalaisti talouden uudistamiseen käytettyjen keinojen, lainsäädännön ja suunnittelun, tarkoituksenmukaisuuden.²⁹⁴

Presidentti ihmetteli, miksi uudistuksen välineiksi oli valittu talouspoliittiset ohjelmat sekä raskas lainsäädäntötyö maassa, jossa ”asetus kulki lain edellä ja ministeriön ohjeet kulkevat lakien ja asetusten edellä”. Presidentin tilauksesta P-ryhmässä hahmoteltiin vuoden 1990 heinäkuussa Neuvostoliiton uudistuspolitiikalle vaihtoehtoisia teitä. ”Pohditaan, että voitaisiinko ajatella, että voitaisiin jollain tavalla hahmotella sitä, mitä heidän pitäisi tehdä”, Koivisto fundeerasi.²⁹⁵

P-ryhmään kuulunut Valdemar Melanko on merkinnyt tapaamisen päiväkirjaansa seuraavasti: ”TP-ryhmän kokous linnassa. Keskusteltu Pekka Sutelan ja Vesa Korhosen papereista: Mahdollisuuksista vakauttaa Neuvostoliiton talous ja mille Neuvostoliiton rahatalouden tasapainottuminen näyttää. Sutelan resepti Neuvostoliiton sairaalle taloudelle on siirtyminen mitä pikemmin kapitalistiseen järjestelmään.”²⁹⁶

Ryhmä oli vuoden 1990 kesään asti pääasiassa pyrkinyt kartoittamaan Neuvostoliiton tapahtumia ja maan uudistuspolitiikan kehitystä. Nyt otettiin selkeä suunnanmuutos. Koivisto pyysi ryhmältä käytännön ehdotuksia neuvostotalouden kehittämiseksi:

²⁹³ Siren ja Tolvanen P.M. 18.5.1990. TPK III, Jfa:2, KA.

²⁹⁴ TP ja P-ryhmä Linnassa 11.6.1990, s.1,6. MKA, Kansio 242, KA.

²⁹⁵ *ibid.*

²⁹⁶ Melangon päiväkirjamerkintä 16.7.1990. NLI, Ub:6, KA.

”Minä ajattelin, että nämä asiat voisivat hyvin olla kukaties laskettavissa. Tässä nyt ei sattumalta meillä ole tilastokeskuksen edustajaa läsnä, mutta jos ihan vaan perinteiseen tapaan hahmoteltaisiin, sen mukaan mitä on tiedossa; miten valtiontalous olisi; mitkä olisivat valtiontalouden tasoittavat tarpeet; mitkä ovat rahatalouden tasapainottavat tarpeet ja keinot.”²⁹⁷

Ideologiset kysymykset tuotannon omistussuhteista olivat presidentin mielestä toissijaisia. Suurten aatteellisten linjausten sijaan tarvittiin käytännön toimia talous- ja rahapolitiikan tasapainottamiseksi. Koivisto halusi P-ryhmän hahmottelevan toimivaa tietä uudistuspolitiikan toteuttamiseen:

”Se mikä minua kiinnostaa on se, että haluaisin teidän myötävaikutusta semmoiseen, että onko olemassa tie, jota voitaisiin ajatella edettävän määrätietoisesti ja hallitusti. Ja voidaanko hahmotella joku toimiva väliaikais- tai välttävä vaihtoehto.”²⁹⁸

Koivisto pohti, että olisiko mahdollista päästä ratkaisuun, jossa uusien mekanismien lisäksi ”vanhat systeemitkin vielä jotenkuten toimisivat”? Koivisto spekuloi vanhan ja uuden systeemin kykenevän kenties toimimaan rinnakkain siihen asti kunnes uusi talousjärjestelmä olisi muotoutunut.²⁹⁹ Perestroikan pyrkimyksenä ollut ”laajalle levinneen byrokratian vallan murtaminen” oli kuitenkin Koiviston mukaan johtanut siihen, että ”vanhoja rakenteita on purettu nopeammassa tahdissa kuin uusia on tilalle syntynyt”. Myös raha- ja valtiontaloudellinen kuri olivat huonontuneet.³⁰⁰

Ekonomisti Pekka Sutela piti tilannetta huolestuttavana. Rahatalous oli karannut hallinnasta samalla kun poliittinen polarisaatio kavensi hallituksen kannatusperustaa. Hallitus oli niin sanotusti ”käyttänyt korttinsa” ja Sutelan mukaan oli syytä olettaa, ”ettei millään taloudellisesti järkevällä linjalla ole ns. poliittisia mahdollisuuksia”.³⁰¹ Koivistolle jonkinlainen johtopäätös Neuvostoliiton mahdollisuuksista ja näkymistä markkinatalousloikan suhteen oli siten paradoksi: se mikä oli Neuvostoliiton kannalta taloudellisesti välttämätöntä, ei ollut poliittisesti mahdollista.

²⁹⁷ TP ja P-ryhmä Linnassa 11.6.1990, s9. MKA, Kansio 242, KA.

²⁹⁸ TP ja P-ryhmä Linnassa 11.6.1990, s5,11. MKA, Kansio 242, KA.

²⁹⁹ Ibid.

³⁰⁰ Koiviston non-paper Gorbatšoville 25.5.1989, s2–3. MKA, Kansio 38, KA.

³⁰¹ TP:n ja P-ryhmän keskustelu Kultarannassa 19.7.1990 s6–7. MKA, Kansio 242, KA.

4. Koiviston perestroika-diplomatia

4.1 Perestroika-diplomatian alkujuuret

Seuraavaksi selvitän, millaisen kansainvälisen roolin Koivisto pyrki luomaan itselleen perestroikan tiimoilta ja minkälaiseen analyysiin hänen toimintansa perustui. Koivisto näki Kekkonen tapaan presidentin aseman ulkopoliittikan saralla edelleen vahvana. Ulkopoliittinen vallankäyttö oli Koiviston näkemyksessä luonteeltaan sellaista, että siinä korostui presidentin itsenäinen harkinta- ja ratkaisuvallta. Koiviston mukaan toimintoympäristön muutos korosti tasavallan presidentin asemaa kansainvälisten suhteiden hoidossa. Suuret kansainväliset kysymykset vaativat yhä enemmän huomiota sekä kansainvälistä yhteydenpitoa.³⁰²

Vaikka Koivisto näki Suomen kohtalon pitkälti riippuvaisena suurempien toimista, niin hän painotti silti myös Suomen oman toiminnan merkitystä. Suomella piti olla ”oma sanansija” kansainvälisessä politiikassa. Tämä perustui presidentin näkemykseen siitä, että oli olemassa aikakausia, jolloin pienvaltioiden ideoille on tarvetta. Mitä parempi oli suurvaltojen välinen tilanne, sitä paremmat mahdollisuudet Suomella oli tarjota palveluksiaan. Omasta aktiivisuudesta saattoi toisin sanoen olla hyötyä, jos maailmanpolitiikan ”yleiset edellytykset” olivat kelvolliset.³⁰³

Koiviston mielestä Suomen ulkopoliittikan yleinen varovaisuus sekoitettiin liian helposti pessimismiin. Koivisto katsoi, että Suomea syytettiin esimerkiksi Ruotsissa epärealistisesti pessimismistä perestroikan mahdollisuuksien suhteen. ”Väitettiin Suomessa odotettavan, että jonkin vuoden kuluttua Neuvostoliitossa vaiheittain palattaisiin Brezhnevin kaudelle ominaiseen pysähtyneisyyden aikaan”, Koivisto kertoo muistelmissaan³⁰⁴. Näin ei suinkaan ollut, vaan Koivisto näki perestroikalla olevan mahdollisuus muuttaa Neuvostoliittoa. Tätä varovaista optimismia Koivisto korosti myös kansainvälisellä kentällä pyrkiessään selvittämään perestroikaa kohtaamilleen valtiomiehille.

³⁰² Koivisto 1983, 84–85.

³⁰³ Koivisto 1983, 79,87.

³⁰⁴ Koivisto 1995, 254.

Koivisto oli vasta Gorbatšovin myötä vakuuttunut, että Neuvostoliitossa suhtauduttiin vakavasti uudistuspolitiikan mahdollisuuksiin. Gorbatšovista Koivisto oli Kalelan mukaan kiinnostunut jo tämän ollessa NKP:n kakkosmies 1984–1985.³⁰⁵ Myös Koiviston kirjeenvaihto Gorbatšovin kanssa alkoi jo ennen tämän pääsihteeriyttä, vuonna 1984. Miehet toi yhteen KGB:n paikallispäällikkö Felix Karasev, joka toimi Koiviston ja Kremlin välisten suhteiden välmiehenä koko kylmän sodan lopun aikakauden.

Koivisto ja Gorbatšov tapasivat toisensa ensi kertaa ilmeisesti jo vuonna 1984 Koiviston vieraillessa Moskovassa. Uusi pääsihteeriteki Koivistoon joka tapauksessa ”hyvin dynaamisen ja päättäväisen vaikutuksen” ja Koivisto arvioi Gorbatšovin olevan ”täysin toisenlainen neuvostojohtaja kuin edeltäjänsä”.³⁰⁶ Gorbatšovin kanssa Koivistolla oli ensi kertaa mahdollisuus luoda aito dialogi itänaapurin johdon kanssa. Korkean tason tapaamisten keskusteluilmapiiri vapautui Gorbatšovin myötä ja etukäteen kirjoitettujen paperien sijaan asioista alettiin puhua yhä avoimemmin.³⁰⁷

Gorbatšovin ja Koiviston välinen dialogi tuotti lähentymistä aatteellisella tasolla, sillä molemmat näkivät sosiaalidemokraattien ja sosialistien välisen vastakkainasettelun vähentymisen positiivisena kehityskulkuna. Koivisto katsoi, että sosiaalidemokraattisen liikkeen kasvava liennytyshenkisyys antikommunistisuuden sijaan oli kehitystä parempaan suuntaan. Myös Gorbatšov korosti liikkeiden välistä yhteistyötä rauhantoiminnan saralla.³⁰⁸

Tältä pohjalta Koivisto ilmaisi vuoden 1989 alussa halunsa keskustella perestroikasta ja etenkin sen taloudellisesta ulottuvuudesta neuvostoliittolaisten asiantuntijoiden kanssa.³⁰⁹ ”Edustajaa ei tullut, mutta toukokuussa tuli allekirjoittamaton muistio, jonka Gorbatšov oli hyväksynyt”, Koivisto muistelee.³¹⁰ Muistiossa kuvattiin neuvostoliittolaisten näkemystä taloudellisen uudistuspolitiikan tavoitteista ja vaikeuksista. Koivisto lähetti toukokuussa 1989 vastauksen muistioon, jossa käsiteltiin

³⁰⁵ Kalela 2011, 189.

³⁰⁶ Ovaska 2017, 257; Koivisto 1995, 181,163.

³⁰⁷ Ovaska 2017, 253–257; Paloheimo 1994, 158.

³⁰⁸ Koivisto 1995, 171,173,176.

³⁰⁹ Blomberg 2011, 129.

³¹⁰ Koivisto 1995, 285.

avoimesti presidentin näkemystä talousuudistusten ongelmakohtista. Blomberg kommentoi Koiviston aloitetta seuraavasti: ”Ottaen huomioon Koiviston julkisen varovaisuuden muistio oli hämmästyttävän realistinen ja suorasukainen. Siitä alkoi hänen ja Gorbatschovin talouspoliittinen dialogi.”³¹¹

Neuvostojohdolle Koivisto ”profiloitui” nopeasti viestinviejänä etenkin Washingtonin suuntaan. Rooli viestinviejänä länteen oli muotoutunut jo 1980-luvun alussa, kun Koivisto tapasi ensimmäisten joukossa useasti vaihtunutta neuvostajohtoa. Koiviston vaikutelmille Neuvostoliitosta ja perestroikasta annettiin arvoa useissa länsimaissa.³¹²

Myös Koivisto ja George H.W. Bush kävivät intensiivistä kirjeenvaihtoa kansainvälisen politiikan ja ennen kaikkea Neuvostoliiton muutoksen tiimoilta. Miesten välinen ajatustenvaihto alkoi, kun Bush vieraili varapresidenttinä Suomessa vuonna 1983. Bush muun muassa pyysi Koiviston vaikutelmia tämän matkoista Neuvostoliittoon sekä tapaamisista neuvostojohdon kanssa ja ilmaisi Koivistolle, että tämä saattoi vapaasti antaa arvioitaan Neuvostoliitosta. Koivisto kävi kirjeenvaihtoa myös Ranskan presidentti François Mitterrandin kanssa.³¹³

Koivistolle perestroikan seuranta oli ennen kaikkea osa hänen kansainvälistä rooliaan ja pyrkimyksiään vaikuttaa kansainvälisen politiikan kentällä. Perestroikan seurannan ja P-ryhmän kokouksien yksi tarkoituksista oli jalostaa näkemyksiä jaettavaksi kansainvälispoliittiseen kanssakäymiseen. Vaikuttaa siltä, että Koivisto käytti tietojaan ja ennen kaikkea näkemyksiään kansainvälisissä piireissä vahvistaakseen kuvaansa eräänlaisena perestroikan asiantuntijana. Koivistosta muodostuikin länsimaisten valtionpäämiesten joukossa ”kiistaton Neuvostoliiton tuntija”³¹⁴.

Koiviston näkemykselle oli maailmalla kysyntää, sillä Neuvostoliittoa koskevat analyysit kärsivät maan sekavasta tilanteesta. Esimerkiksi Yhdysvaltojen poliittisessa kulttuurissa kvantitatiivisen tiedon merkitys oli korostetun tärkeä, sillä numerot ja tilastot tarjosivat ainakin näennäistä objektiivisuutta. Kvantitatiivista ja tilastollista analyysiä ei kuitenkaan nähty murrostilanteessa yhtä luotettavana kuin ennen. Satelliitit kykenivät

³¹¹ Blomberg 2011, 129.

³¹² Ovaska 2017, 256.

³¹³ Koivisto 1995, 93, 130,131,133.

³¹⁴ Lehtilä 1998, 108.

laskemaan ohjusten määrän, mutta sosiaalista tilannetta oli vaikeampi arvioida kuin ohjusten kaltaisia laskettavia suureita. Pehmeiden kvalitatiivisten indikaattorien merkitys kasvoi, kun neuvostovaltion kontrolli heikkeni ja lehdistöön tulvi enemmän tietoa yhteiskunnan eri osa-alueilta.³¹⁵

Suomi ei kyennyt tarjoamaan kovaa dataa, mutta Suomen kykyyn kertoa näkemyksellistä tietoa Neuvostoliitosta näytettiin luotettavan laajalti, sillä Suomen koettiin seuraavan Neuvostoliiton muutosta aitopaikalta, kuin ”tulivuoren rinteeltä”. Suomi nähtiin Rentolan mukaan ”etulinjan maana” ja sen näkemystä haluttiin kuulla maailmalla. Lännessä tavattiin uskoa, että suomalaisilla oli jonkinlaista erityistietoa Neuvostoliitosta.³¹⁶ Muun muassa Ranskan presidentti Mitterrand kuvasi Suomen olevan kuin ”ikkuna Neuvostoliittoon”³¹⁷.

Koiviston perestroika-diplomatia hyötyi siitä, että Suomesta oli tullut yleinen pysähdyspaikka Neuvostoliittoon matkaaville Yhdysvaltojen presidenteille, ulkoministereille ja korkeille virkamiehille. Rentola on todennut, että etenkin presidentti Bushin myötä ”Suomi ja Koivisto saivat jopa tiettyä välittäjän roolia suhteessa Neuvostoliittoon”³¹⁸. Koivisto oli haluttu keskustelukumppani uudistusten käsittelyssä monella eri taholla. Bushin julkinen toteamus Koivistosta kuvaa tilannetta osuvasti: ”Tässä on mies, joka tietää Neuvostoliitosta enemmän kuin kukaan toinen tuntemani”³¹⁹.

4.2 Koiviston ja Gorbatšovin talouspoliittinen dialogi

Koivisto oli paneutunut Neuvostoliiton tilanteeseen syvällisesti ja aloittanut vuonna 1989 alussa dialogin neuvostojohtajan kanssa perestroikasta ja etenkin sen taloudellisesta ulottuvuudesta. Koivisto puhui Gorbatšovin kanssa suhteellisen

³¹⁵ Gates 1997, 442–443; Walton 2010, 167–168; Ofira 2004, 215.

³¹⁶ Rentola 2009, 186–187; Rentola 2016, 279.

³¹⁷ TP:n keskustelut Presidentti Mitterrandin kanssa Elysee-palatsissa 11.5.1990, s1–2. MKA, Kansio 41, KA.

³¹⁸ Rentola 2010, 314.

³¹⁹ Juha-Matti Ritvanen ”Mauno Koivisto – Supervaltojen välinen sillanrakentaja”. Poliitikasta verkkojulkaisu 23.5.2017. <<http://politiikasta.fi/mauno-koivisto-supervaltojen-valinen-sillanrakentaja/>> [sivu luettu 18.9.2018]

avoimesti talousuudistusten ongelmakohdista ja toi rohkeasti omia näkemyksiään esille tarvittavista toimenpiteistä.³²⁰

Koiviston näkemyksen mukaan Neuvostoliitossa käyty talouspoliittinen keskustelu oli virheellisesti keskittynyt lähinnä ideologisiin kysymyksiin, kuten tuotannon järjestämiseen ja omistussuhteiden organisointiin. Maan painavimmat taloudelliset kysymykset, kuten valtion budjetti, sen varojen tase ja finanssipolitiikka olivat sen sijaan jääneet vähemmälle huomiolle.³²¹ Talouspoliittiset ongelmat eivät olleet ”kiinteässä yhteydessä” ideologisiin kysymyksiin, kuten Koivisto selitti:

”Neuvostoliiton talouselämässä on ideologisia vaikeuksia ja ideologisia kysymyksiä, mutta on myös, voidaan sanoa, puhtaasti taloudellisia ongelmia, jotka pitäisi ratkaista taloudellisten seikkojen perusteella.”³²²

Koiviston mielestä huomio tuli kiinnittää ideologisten ihanteiden sijaan raha- ja finanssipolitiikkaan, jotka olivat suoraan hallituksen vallassa. Juuri rahatalous vaati hänestä kiireellisintä hoitoa, sillä rahan tarjonta suhteutettuna tuotannon arvoon kasvoi edelleen voimakkaasti. Neuvostoliittoon oli Koiviston mukaan muodostunut suuri määrä piilevää kysyntää. Tämä johtui siitä, että kulutushyödykkeiden kysyntä oli Neuvostoliitossa suurempaa kuin niiden saatavuus, jolloin väestölle kertyi käteisrahan muodossa ylimääräistä ostovoimaa suhteessa hyödykkeiden ja palveluiden tarjontaan. Ilmiö tulisi Koiviston mukaan pahimmillaan johtamaan siihen, että ”jos raha ei täytä rahan tehtäviä niin tavarat alkavat tehdä rahan tehtävät”.³²³

Neuvostojohdon tavoitteena ollut, rahatalouden tasapainottamiseen tähdännyt, hintareformi osoittautui vaikeaksi toteuttaa. Valtion vahvasti subventoimia hintoja ei uskallettu nostaa, sillä Gorbatšov tiesi väestön olevan jyrkästi hintojen korotusta vastaan. Tämä johtui Koiviston mukaan siitä, että Neuvostoliitossa sosiaalipolitiikka oli järjestetty hintapoliittisilla kompensatioilla ja subventioilla, eli käytännössä halvan ruoan ja asumisen kautta. Sosiaalipoliittiset syyt estivät hintojen noston kautta

³²⁰ Blomberg 2011, 129.

³²¹ Koivisto 1995, 317; TP ja P-ryhmä Linnassa 11.6.1990. MKA, Kansio 242, KA.

³²² TP neuvostoliittolaisten toimittajien kanssa 7.9.1990. TPK III, Dda:10, KA.

³²³ Neuvottelu Tasavallan presidentin kansliassa 12.1.1989, s.6. TPK III, Mdb:4, KA; Tasavallan presidentin kanslian keskustelumuistio, 30.1.1989, s51. TPK III, Mdb:5, KA.

toteutuvan kulutuskysynnän neutralisoinnin. Julkinen mielipide oli noussut yhä tärkeämmäksi tekijäksi Neuvostoliitossa glasnostin myötä.³²⁴

Koivisto tunnisti Gorbatšovin keskeiseksi ongelmaksi sen, miten korkeampaa hintatasoa ja suurempaa sosiaalista eriarvoisuutta tarkoittavat talousuudistukset tulisi esittää kansalle. Tästä johtuen hän painotti Gorbatšoville uudistusten edellyttävän Neuvostoliiton kestävämmän tilanteen yleistä toteamista. ”On erittäin tärkeätä, että valtiovalta näkee vaivaa sen hyväksi, että käydään sitkeästi ja kärsivällisesti keskustelua siitä, missä ollaan ja miksi on välttämätöntä tehdä uudistuksia”, Koivisto selitti.³²⁵

Kansavaltaisuuden korostaminen ei Koiviston ajattelussa viitannut populistiseen kansansuosion tavoitteluun. Päinvastoin, talouspolitiikassa oli vaarallista nojautua liiaksi kansan yleiseen mielipiteeseen. Koiviston näkemyksen mukaan nimenomaan sosialistissa maissa oli historiallisesti vältelty epäsuosittuja talouspoliittisia ratkaisuja ja harjoitettu liian pehmeää talouspolitiikkaa, koska hallitukset olivat halunneet olla kansalaisten suosiossa.³²⁶ Kommunistipuolueen hallitsema Puola oli Koivistolle malliesimerkki sosialistisesta valtiosta, jossa hallinto oli jatkuvasti epäröinyt vaikeiden talouspäätösten edessä:

”Se [Puolan hallitus] ei ollut varma siitä, että kansa tottelisi sitä, jonka takia se ei koskaan uskaltanut tehdä mitään muuta kuin populääriä. Aina kun piti hintoja ruveta nostamaan, subventioita poistamaan, aina Ursus-tehtaan työntekijät rupesivat panemaan pikajunaa pois kiskoilta ja aina hallitus tuli väliin. Se ei luottanut siihen, että se saa kansan tuen.”³²⁷

Valtioissa, joissa ei ollut järjestynyttä oppositiota eikä kriittistä julkista keskustelua, hallitukset olivat vielä ”arempia” kansansuosioistaan kuin läntisissä demokratioissa³²⁸. Tästä Koivisto päätteli, että hallituksen laillisuus, joka ennen muuta kansan päätöksellä vahvistettiin, oli uudistuspolitiikan tiellä ensiarvoisen tärkeä seikka³²⁹. Koivisto painotti

³²⁴ Koivisto 1995, 288; Miller 2016, 68.

³²⁵ TP:n keskustelu presidentti Gorbatšovin kanssa 8.9.1990 Linnassa. MKA, Kansio 41, KA.

³²⁶ TP:n puhe Paasikivi-seuran vuosijuhlassa 27.11.1989, ULA 1989, s102–103.

³²⁷ Neuvottelu Tasavallan presidentin kansliassa 12.1.1989, s.7. TPK III, Mdb:4, KA.

³²⁸ Koiviston non-paper Gorbatšoville 25.5.1989. s4. MKA, Kansio 38, KA.

³²⁹ Neuvottelu Tasavallan presidentin kansliassa 12.1.1989, s.7. TPK III, Mdb:4, KA.

Gorbatšoville olevan äärimmäisen tärkeää, että kansa saattoi vaikuttaa hallitsijoihinsa.³³⁰

Todellinen kansanvaltaisuus tarkoitti Koiviston näkökulmasta sitä, että kansa sai vapaasti valita lainvoimaisen hallituksen, joka sitten käytti harkintansa mukaisesti saamaansa valtaa. Koiviston Gorbatšoville vuonna 1989 esittämä maksiimi kuului: ”Ei kansa sellaisia johtomiehiä kunnioita, jotka jättävät ikävät ratkaisut tekemättä väistääkseen oletetun kansan tuomion.”³³¹ Koiviston ajattelussa lopullinen tuomio koski siis itse asiassa niitä, jotka epäröivät kosmeettista suosiota tavoitellessaan käyttää täysimääräisesti kansan heille antamaa valtaa. Koivisto korosti Gorbatšoville päättäväisyyden merkitystä:

”Minä olen kuullut, että Venäjän kielessä on sellainen sananlasku, ettei kuilun yli pidä hypätä kahta loikkaa. Tämmöisiäkin sanontoja on, että parempi katkaista koiran häntä kerralla kuin pala palalta. Meillä on myös sellainen sanonta, jota on ehkä vaikea kääntää venäjäksi, että parempi kertainen rutina kuin ainainen kitinä.”³³²

Tarvittiin poliittista tahtoa tehdä ratkaisuja, ”joista tavallinen kansa ei pitänyt, mutta jotka koituisivat kuitenkin sen parhaaksi”. Lopullista päätöstä siirtymästä markkinatalouteen ei voitu hyväksyttää Koiviston mielestä kansalla, sillä budjettikuria tiukentavat ja hintoja nostavat ohjelmat eivät saaneet kansan hyväksyntää.³³³

Koiviston perestroika-diplomatian eräänlainen huippuhetki oli Gorbatšovin ja Bushin välinen huippukokous Helsingissä vuonna 1990. Tapaaminen tuli Koivistolle yllätyksenä eikä ollut siten hänen suunnittelema, mutta hänen toimintansa hyötyi siitä. Kokous osoitti Koiviston ja Gorbatšovin käymän talouspoliittisen dialogin muuttaneen presidenttien välisen suhteen substanssia. Muutosta heijasteli Gorbatšovin suorasukainen pyyntö Koivistolle, että tämä kommentoisi Neuvostoliiton talousreformien tilaa. Koivisto intoutui puhumaan lopulta Gorbatšovin kanssa aiheesta

³³⁰ Koivisto 1995, 261.

³³¹ Koiviston non-paper Gorbatšoville 25.5.1989, s4. MKA, Kansio 38, KA.

³³² TP:n keskustelu presidentti Gorbatšovin kanssa 8.9.1990 Linnassa. MKA, Kansio 41, KA.

³³³ TPK:n keskustelumuistio, 30.1.1989. s52. TPK III, Mdb:5, KA; TP:n ja presidentti Bushin keskustelut 8.9.1990, s9. MKA, Kansio 41, KA.

pitkälti yli suunnitellun ajan.³³⁴ Koivisto pyrki vastavuoroisesti korostamaan Gorbatšoville, kuinka tärkeä prioriteetti perestroikan seuraaminen oli Suomelle ollut: ”Meillä on ollut kahden vuoden ajan työryhmä, johon ovat minun kutsustani osallistuneet meidän parhaat asiantuntijat, jotka tuntevat sosialismia ja seuraavat Neuvostoliiton kehitystä.”³³⁵

Koivisto kertoi Helsingissä presidenttiparien välisellä päivällisellä Mihail ja Raisa Gorbatšoville näkemyksensä siitä, miten hän näki Neuvostoliiton taloudellisten ongelmien kehittyneen. Neuvostoliiton talousongelmat rakentuivat Koiviston mukaan ideologispohjaisille virheille ja kritisoi marxilaista näkemystä valtion käyttämisestä välikappaleena sosialismin toteuttamisessa. Presidentti muotoili Gorbatšoveille P-ryhmän kanssa ideoidun johtopäätöksen taloudellisten välttämättömyyksien ja poliittisten mahdollisuuksien ristiriidasta käänteisesti: ”Kysyä voi, kuinka pitkälle valtio voi keskitetyin toimenpitein ylläpitää mitä hyvänsä hintatasoa, jota se pitää poliittisesti välttämättömänä, jollei sillä kuitenkaan ole tähän taloudellisia mahdollisuuksia.”³³⁶

Näin ollen neuvostohallituksen ei tullut pyrkiä tekemään enemmän kuin mihin se kykeni, eikä sen tullut vastata mistään mihin se ei kyennyt vaikuttamaan. Keskushallituksen tuli turvata toimintakykynsä delegoimalla valtaa rohkeasti alemmille tasoille.³³⁷ Koiviston visio kumpusi Sutelan aiemmin esittämästä näkemyksestä, ettei millään taloudellisesti järkevällä linjalla ollut poliittisia mahdollisuuksia.

Koivisto vaikuttaa pyrkineen tosissaan vaikuttamaan Gorbatšoviin rohkaisemalla häntä ja painottamalla neuvostojohtajalle globaalin markkinatalouden lainalaisuuksia. Gorbatšovin kanssa käydyn taloudellisen dialogin voi nähdä olleen Koivistolle myös ikään kuin epäpoliittinen tapa puhua Neuvostoliiton sisäisistä asioista. Talousasiat olivat Koivistolle ennen kaikkea käytäntöä; pragmaattinen aihe, jota voitiin käsitellä jossain määrin ideologiasta irrallisena asiana³³⁸.

³³⁴ TP PM Holkerille 11.9.1990. s2–3. MKA, Kansio 41, KA.

³³⁵ TP:n keskustelut presidentti Gorbatšovin kanssa 8.9.1990, s4, 5. MKA, Kansio 41, KA.

³³⁶ Ibid.

³³⁷ TP:n keskustelu akateemikko Arbatovin kanssa 17.9.1990, s8. MKA, Kansio 41, KA.

³³⁸ Koivistoa on pidetty talouspolitiikassa pragmaattikkona, eri oppeja eklektisesti sekoittelevana ”murtoveden kalana”. Hämäläinen 1993, 118; Lehtilä 1998, 272–274.

4.3 Koivisto perestroikan apumiehenä

Kylmän sodan vastakkainasettelun lievenemistä 1980-luvun lopulla varjosti epävarmuus Neuvostoliiton tulevaisuudesta. ”Muun maailman johtajien oli vaikea määritellä politiikkaansa niin kauan kuin vallitsi epätietoisuus Neuvostoliiton tulevaisuudesta”, Blomberg kuvaa.³³⁹ Vanhan komentojärjestelmän nähtiin vaanivan nurkan takana samalla kun tulevaisuus oli hämärän peitossa. ”Yhtä paljon kuin pelättiin paluuta menneeseen, pelättiin sitä mahdollisuutta, että Gorbatshovin uudistuspolitiikka päättyisi kaaokseen”, Blomberg jatkaa.³⁴⁰

Sekä Ronald Reaganin että George Bushin hallinnossa oli kilpailtu eri ryhmittymien välillä siitä, millainen suhtautuminen Neuvostoliiton uudistuspolitiikkaan tulisi omaksua. Suomen kannalta merkittävää oli se, että vuoden 1989 loppuun mennessä Bushin hallinto päätyi siihen, että Gorbatsšov oli tavoitteissaan suhteellisen vilpittömä ja että hänen kanssa tehtävä yhteistyö oli hyödyllistä Yhdysvaltojen kansalliselle edulle. Bushin johtoajatuksena oli kannustaa Neuvostoliiton integroitumista maailmantalouteen ja tukea Gorbatsšovien uudistuspolitiikkaa.³⁴¹ Taustalla oli viime kädessä pyrkimys estää Neuvostoliiton väkivaltainen romahdus. Nähtiin, että hajoavasta Neuvostoliitosta voisi muodostua eräänlainen ”Jugoslavia ydinaseilla”.³⁴²

Koivisto jakoi vahvasti molemmat käsitykset ja painotti, että Neuvostoliiton mittaville vaikeuksille tuli osoittaa ymmärrystä. Vanhalla tavalla ei enää voitu jatkaa, mutta ottaisi aikansa ennen kuin uudella saataisiin tuloksia. ”Ja kun asioita tehdään uudella tavalla – tämä on yleinen havainto kaikessa käyttäytymisessä – niin tulokset ovat ensin huonompia kuin vanhalla tavalla”, presidentti filosofoi.³⁴³

Koiviston mukaan Neuvostoliiton talouskehityksellä oli ”ratkaiseva merkitys koko maanosan kannalta”. Hän korosti, että pelkkä nopea yksityistäminen ei ollut ratkaisu Itäisen Euroopan ja Neuvostoliiton ongelmiin, vaan myös valtiovalta tarvittiin uudistusprosessin osaksi. Neuvostoliitossa tarvittiin ”erimuotoista omistamista” ja ”erilaisia poliittisia voimia”. Tämä heijasteli presidentin toivetta siitä, että

³³⁹ Blomberg 2011, 271.

³⁴⁰ *ibid.*

³⁴¹ Ofira 2004, 163–164.

³⁴² Ofira 2004, 167,213.

³⁴³ TP:n puheenvuoro toimittajatapaamisessa 10.1.1991, s2. MKA, Kansio 43, KA.

neuvostovaltiossa voisi syntyä joustavasti välimuoto sosialismin ja kapitalismin välille.³⁴⁴

Koivisto halusi toppuutella odotuksia Neuvostoliiton uudistusten nopeuden suhteen. Neuvostojohdolla ei ollut käytettävissään uudistuksia tukevaa teoreettista pohjaa tai käytännön kokemusta. Tästä johtuen oli Koiviston mukaan ”ymmärrettävää, että erityisesti Neuvostoliitto on kiinnostunut keventämään taloudellisia velvoitteitansa, antamaan erilaisten ajatussuuntien ottaa mittaan toisistansa, antamaan paineitten purkautua”.³⁴⁵

Koivisto totesi vuoden 1991 keväällä Lontoossa, että ”menossa oleva uudistus on ilmeisesti paljon vaikeammin toteutettavissa kuin asiantuntijat Neuvostoliitossa ja me ulkopuoliset tarkkailijat olemme taipuvaisia ajattelemaan.”³⁴⁶ Meneillään olevaa siirtymää vaikeutti Koiviston mielestä se, että Neuvostoliitossa oli perustavanlaatuisia vaikeuksia markkinatalouden perusteiden ymmärtämisen suhteen ja toisaalta lännessä ainoastaan harvat ymmärsivät Neuvostoliiton perestroikan tuoman muutoksen suuruutta ja sen aiheuttamia vaikeuksia. Koivisto katsoi tehtäväkseen selittää tätä uudistuspolitiikan problematiikkaa. Esimerkiksi kirjeissään Bushille Koivisto korosti rooliaan Neuvostoliiton asiantuntijana ja lupasi selvittää mitä Neuvostoliiton taloudessa oli odotettavissa.³⁴⁷

Koivisto ei toiminut pelkästään viestinviejänä suurvaltojen välillä vaan perestroikan seurannan kautta hänen voidaan nähdä pyrkineen toimimaan suoranaisena Neuvostoliiton uudistuspolitiikan tulkitsijana suhteessa länteen. Koivisto pyrki avaamaan Neuvostoliiton vaikeuksia lännessä ja korosti Neuvostoliitolle annettavan avun tarvetta sekä erilaisia huomioon otettavia näkökohtia uudistusprosessissa. Koivisto pyrki asettumaan Gorbatšovin asemaan ja erittelemään niitä tekijöitä, jotka ohjasivat ja rajoittivat hänen toimintaansa. Koivisto näki tärkeänä neuvostoliittolaisen

³⁴⁴ TP:n puheenvuoro Euroopan jälleenrakennus- ja kehityspankin avajaiskokouksen erityisistunnossa Lontoossa 15.4.1991, s3–4. MKA, Kansio 45, KA.

³⁴⁵ Blomberg 2011, 116,245.

³⁴⁶ Koivisto 1995, 416.

³⁴⁷ Koivisto 1995, 318,428.

ajattelun ymmärtämisen ja korosti, että oli tärkeää kyetä ”asettumaan heidän vaatteisiinsa”³⁴⁸.

Koiviston tuki Gorbatšovin perestroikalle jakaantui diplomaattiseen vaikuttamiseen, jonka tarkoituksena oli etsiä mahdollisia käytännön väyliä avustaa Neuvostoliittoa sen uudistuspoliittisella kurssilla, sekä teoreettisemman tason vaikuttamiseen, joka tähtäsi perestroikan vaikeuksien ja mahdollisuuksien selittämiseen lännessä sekä idässä.

Koiviston näki, että Neuvostoliiton uudistuspolitiikan kehityksellä on hyvin suuri merkitys Suomelle. Koivisto asettui tukemaan Gorbatšovia ja hänen uudistuspolitiikkaansa, sillä perestroikan menestys nähtiin yhteneväisenä Suomen kansallisten etujen kanssa pitkällä aikavälillä. Samalla Suomen asema puolueettomana Neuvostoliiton politiikan sivustakatsojana alkoi murtua. Neuvostoliiton sisäisissä asioissa Suomi tuki Gorbatšovin uudistuspolitiikkaa.³⁴⁹ Blombergin mukaan Suomi ei ollut enää ”vain Moskovan politiikan objekti” vaan myös ”idänsuhteiden subjekti”³⁵⁰.

Koivistoa askarrutti jo vuoden 1989 keväällä mahdollisuus hyödyntää länteen laajalle muodostunut suuri sympatia perestroikaa kohtaan.³⁵¹ Gorbatšovin sitten vieraillessa Suomessa syksyllä 1989 Koivisto korosti hänelle, että olemassa olevan kansainvälinen tilanne piti sisällään kaikki ”järkevän yhteistyön edellytykset”. Neuvostoliiton ongelmien suuruudesta huolimatta ulkomaisen tekniikan avulla pystyttäisiin kenties paremmin hyödyntämään maan valtavia resursseja.³⁵² Koivisto vahvisti tukensa Gorbatšoville:

*”Nyt olisi hyvin tärkeätä varsin pian löytää varmuus sellaiselle kehitykselle, että kehitys pysyy niissä aisoissa, joita Neuvostoliiton puoluejohto pitää mahdollisena ja että me voisimme hakea käytännön tapoja tukea tällaista kehitystä.”*³⁵³

Koiviston mielestä lännen ei tullut ”asettaa esteitä Neuvostoliiton selville pyrkimyksille lähentyä kansainvälisiä taloudellisia järjestöjä, ensin GATT:a ja lopulta

³⁴⁸ TP:n lausunto P-ryhmälle Linnassa 11.6.1990, s25. TPK III, Mdb:13, KA.

³⁴⁹ Pursiainen & Saari, 119–120.

³⁵⁰ Blomberg 2011, 328.

³⁵¹ Koiviston non-paper Gorbatšoville 25.5.1989, s4. MKA, Kansio 38, KA.

³⁵² TP:n ja Gorbatšovin keskustelut 25.10.1989, s10–13. MKA, Kansio 39, KA.

³⁵³ Ibid.

Valuuttarahastoa ja Maailmanpankkia”.³⁵⁴ Koivisto kirjoitti Bushille tammikuussa 1990 ”vetoomuksen”³⁵⁵, jossa hän oli varsin suorasukainen näkemyksissään. Koiviston mukaan pelkkä taloudellisten suhteiden avaaminen Neuvostoliittoon ei riittänyt, vaan lännen tuli olla ”valmis antamaan apua enemmän ja nopeammin kuin sitä pyydetään”.

Koivisto antoi taustatukea Gorbatšoville myös puheissaan tiedotusvälineille ja tapaamilleen poliitikoille. Helsingin Sanomien haastattelussa vuoden 1989 syyskuussa Koivisto painotti Gorbatšovin kykenevän nostamaan maan jaloilleen, eikä nähnyt, että neuvostovaltiota olisi uhannut taloudellinen tai poliittinen luhistuminen lähitulevaisuudessa.³⁵⁶ Vielä vuoden 1991 alkupuolella presidentti korosti olevan Suomen kansallinen etu, ettei Neuvostoliitto hajoaisi ja totesi myös uskovansa, ettei se hajoaisi.³⁵⁷ Koivisto uskoi Neuvostoliiton ”elinvoimaan” ja näki sen vaikeudet tilapäisinä: ”On hyviä edellytyksiä siihen, että Neuvostoliitto – kun se pääsee näitten nykyisten vaikeuksien ylitse – tulee olemaan edelleen merkittävä maa.”³⁵⁸

On vaikea arvioida missä määri Koivisto uskoi omiin sanoihinsa aidosti ja kuinka paljon hän tarkoitti ne Gorbatšovin tueksi tämän vaikeuksien keskellä. Selvää on kuitenkin se, että vaikka Koiviston näkemykset perestroikan suhteen vaihtelivat optimismista pessimismiin, niin hänen tukensa Gorbatšoville ja perestroikalle oli pysyvää.

Neuvostoliitolla oli ensisijainen vastuu oman uudistuspolitiikkansa onnistumisesta, mutta myös kansainvälistä myötämielisyyttä tarvittiin. ”Me olemme pitäneet tärkeänä asiana sitä, että Neuvostoliiton pyrkimyksiä ymmärretään, ja tuetaan ja että Neuvostojohdon asemaa ei pyritä horjuttamaan”, Koivisto painotti.³⁵⁹ Koiviston yksi tavoitteista oli selvittää, miten länsi voisi parhaiten avustaa Neuvostoliittoa. Hän kuvasi toukokuussa Neuvostoliiton pääministeri Pavloville lännen tunnelmia: ”Ilmeisesti lännessä on suuri sympatia perestroikaa kohtaan ja myös valmius osallistua avustamiseen, mutta ulkopuolisilla on hyvin vaikea tietää, miten osallistua.”³⁶⁰

³⁵⁴ Koivisto 1995, 273–4.

³⁵⁵ Koivisto 1995, 317.

³⁵⁶ Koiviston haastattelu Helsingin Sanomissa 24.9.1989. MKA, Kansio 38, KA.

³⁵⁷ TP:n haastattelu A-studiossa 10.1.1991, s8. MKA, Kansio 43, KA.

³⁵⁸ Transkriptio päätoimittajatapaamisesta 24.1.1991. MKA, Kansio 43, KA.

³⁵⁹ TP:n alkupuheenvuoro toimittajatapaamisessa 10.1.1991, s4. MKA, Kansio 43, KA.

³⁶⁰ TP Lontoossa 15.4.1991, s5. MKA, Kansio 46, KA.

Koivisto tapasi toukokuussa 1991 asiaan liittyen ekonomisti Jeffrey Sachsin, joka työsti yhdessä neuvostoliittolaisen Grigori Javlinskin kanssa ohjelmaa Neuvostoliiton talousuudistuksen nopeuttamiseksi läntisen avun turvin. Sachs halusi lännen antavan huomattavaa taloudellista tukea Neuvostoliitolle, jotta Gorbatšov saisi pidettyä puolueen kovan linjan edustajat paitsiossa.³⁶¹ Koivisto oli Sachsin kanssa samoilla linjoilla. Oli lännen etu, että uudistusprosessi Neuvostoliitossa jatkuisi ja kansallisuuskysymyksiin saataisiin sitä kautta rauhanomaisia ratkaisuja.³⁶²

Koivisto vetosi keväällä 1991 presidentti Bushiin, jotta länsimaat tukisivat Gorbatšovin uudistuksia. Koivisto painotti, että oli länsimaiden etujen mukaista pitää Neuvostoliiton talous pystyssä, sillä taloudellinen romahtaminen loisi suuria muuttopaineita. Bushin hallinto suhtautui talousapuun kuitenkin nihkeästi. Neuvostoliiton talous oli Bushin mukaan ”suurissa vaikeuksissa” eikä Yhdysvallat siten voinut myöntää viljan vientiluottotakuuta Neuvostoliitolle.³⁶³

Lontoon G-7 tapaaminen vuoden 1991 keväällä oli Gorbatšovin viimeinen mahdollisuus saavuttaa yhteinen taloudellinen strategia lännen kanssa Neuvostoliiton avustamisesta ja integroimisesta maailmantalouteen. Gorbatšovin tarkoituksena oli esittää G-7 maiden Lontoon kokouksessa taloudellista tukipakettia Neuvostoliitolle, puhuttiin uudesta ”Marshall-avusta”. Kevään kuluessa Gorbatšov oli pyrkinyt ottamaan etäisyyttä vanhoillisiin voimiin, jotta länsimaiden olisi ollut poliittisesti helpompaa tukea hänen uudistuspolitiikkaa taloudellisesti.³⁶⁴

Länsimaiden johtajien positiivisista puheista johtuen Koiviston oli vaikea kuvitella, että Gorbatšov palaisi Lontoosta tyhjin käsin. ”Kai ne nyt jotakin lupaavat”, Koivisto arvioi pääministeri Aholle.³⁶⁵ Yhdysvalloissa suhtauduttiin kuitenkin avunantoon pidättyväisesti. G-7 johtajille esitetty kriisinvastainen talousohjelma ei ollut vakuuttava eivätkä länsimaat halunneet kantaa Neuvostoliiton tukemiseen liittyvää riskiä.³⁶⁶

³⁶¹ TP:n tapaaminen Sachsin kanssa 30.5.1991. MKA, Kansio 46, KA.

³⁶² TP:n ja UVA 4.6.1991, s4–5. MKA, Kansio 46, KA.

³⁶³ TP:n virallinen työvierailu Washingtoniin 7.5.1991, s1,5. MKA, Kansio 46, KA; Koivisto 1995, 419.

³⁶⁴ Blomberg 2011, 303–305; Matlock 1995, 531–533; Grachev 2008, 204–9.

³⁶⁵ TP ja PM Aho 14.6.1991, s3. MKA, Kansio 46, KA.

³⁶⁶ Grachev 2008, 306.

5. Perestroikan loppu ja Neuvostoliiton hajoaminen

5.1 Koivisto noteeraa Venäjän ”oman tien”

Koiviston yksi isoista perestroikaa selittävästä tekijöistä oli ollut Neuvostoliiton kääntyminen sisäänpäin. Suurvallan sisäänpäin kääntyminen ei kuitenkaan ollut pysähtynyt siihen, vaan alkoi näyttää enenevässä määrin siltä, että myös Neuvostoliiton tärkein osa, Venäjä, oli jonkinasteisen kansallisen heräämisen pauloissa. Perestroikan tulevaisuuden kannalta määrääväksi tekijäksi alkoi nousta ennen kaikkea Neuvostoliiton ja Venäjän federaation suhde, kuten historioitsija Serhii Plokyh kuvaa:

”The growing assertiveness of the Russians had the potential to forge a distinct identity that would not fully overlap with the Soviet one and would break the Russian attachment to empire – past, present and future – that kept the Union together.”³⁶⁷

Meneillään ollut murros loi epävarmuutta koko maanosaan.³⁶⁸ ”Maailma on läpikäynyt syviä muutoksia ja jatkaa nopeasti muuttumistaan. Tulevaisuutta on hyvin vaikea ennakoita”, Koivisto kuvasi tilannetta kirjeessä presidentti George Bushille³⁶⁹. Koivistolle Venäjän ”oman tien haku” oli tekijä, jota kukaan ei ollut kyennyt ennustamaan. Venäjän kehitystä seurannut presidentti totesi vuoden 1990 heinäkuussa, että Venäjän käänös sisäänpäin antoi aiheita huoleen.³⁷⁰

Koivistolle raportoinut suojelupoliisin päällikkö Seppo Tiitinen oli vierailut KGB-kenraali Anatoli Kurkovin luona Leningradissa elokuussa 1989. Kurkov oli kertonut avoimesti neuvostokansan olevan suuren psykologisen murroksen keskellä, jossa kulttuuriset arvot olivat korvautumassa kuluttamisella.³⁷¹ Tiitinen raportoi Koivistolle, että neuvostoyhteiskunta kärsi laajalti tulevaisuusperspektiivin puutteesta, kun kuva ”toteutuvasta ja tavoiteltavasta kommunismista” oli särkynyt. Neuvostoyhteiskunnassa, ja ennen sen venäläisessä osassa, alkoi haikailu historian

³⁶⁷ Plokyh 2014, 36.

³⁶⁸ Möttölä 1994, 171.

³⁶⁹ Koivisto 1995, 271.

³⁷⁰ TP ja P-ryhmä Linnassa 11.6.1990, s11,24. MKA, Kansio 242, KA; TP:n lausunto P-ryhmälle Linnassa 11.6.1990. TPK III, Mdb:13, KA.

³⁷¹ Rentola 2016, 274.

menneisiin vaihtoehtoihin. Näytti siltä, että uskontojen ja kansallisuuksien nousu korvautti kommunistisen eetoskannan.³⁷²

Koivisto pohti Neuvostoliittoa ja Venäjää koossapitävää ideaa marxilais-leniniläisen ideologian menetettyä valta-asemansa maan ideologisena auktoriteettina. Koivisto ei kokenut, että mahdollinen uusi kokoava idea ja identiteetti olisi voinut olla täysin tuontitavaraa. Koivisto hahmotteli kirjjeessään Bushille: ”Minä en usko, että se voisi olla kapitalismi tai vapaa markkinatalous, pyrkimys yksilölliseen hyvinvointiin ja muuhun sellaiseen.”³⁷³ Koivisto ei siten jakanut muun muassa Paavo Väyrysten samoihin aikoihin esittämiä spekulatioita mahdollisesta tulevasta porvarillisesta Venäjästä. Presidentin mukaan Venäjällä ei historian saatossa ollut koskaan ”yksilöllistä talonpoikaisuutta”, vaan joko maaorjia tai *mir*-kyläjärjestelmän piirissä eläneitä kollektiivin jäseniä.³⁷⁴

Koivisto korosti Tiitiselle, että porvarillisuuden sijaan ”kansallisuuskriteeri” olisi tulevaisuutta vahvimmin määrittävä tekijä. Historian saatossa ihmisiä oli yhdistänyt ja jakanut presidentin näkemyksen mukaan lähinnä kolme tekijää: luokkajako, kansallisuus ja uskonto.³⁷⁵ Neuvostoliitossa oli virheellisesti painotettu lähes yksinomaan luokkajaon merkitystä. Tämä johti Koiviston mukaan siihen, että Neuvostoliitossa oli virheellisesti kuviteltu maan kansallisuusongelman olevan ratkaistu. ”Marxilaiseen rationalismiin kansallisuusongelmien tunnustaminen ei oikein sopinut, niiden piti olla menneisyyden ongelmia”, presidentti tiivisti Yhdysvaltojen ulkoministeri Schulzille³⁷⁶.

Presidentti Bushille Koivisto arvioi vuonna 1989 varovaiseen sävyyn, ettei ”edes suurvenäläisillä sovinnesteillä ole sen suurempia valtapyrkimyksiä kuin elvyttää vanhoja venäläisiä arvoja, palauttaa laki ja järjestys, kääntyä sisäänpäin”.³⁷⁷ Tiitisen kanssa Koivisto kuitenkin puhui samassa yhteydessä Venäjän kanssa tulevaisuuden

³⁷² Tiitisen keskustelumuistiinpanot 14.9.1989. TPK III, Mea:7, KA.

³⁷³ Koiviston kirjeluonnos Bushille . MKA, Kansio 41, KA.

³⁷⁴ Tiitisen keskustelumuistiinpanot 14.9.1989. TPK III, Mea:7, KA.

³⁷⁵ Ibid.

³⁷⁶ Koivisto 1995, 249–250.

³⁷⁷ Koivisto 1995, 318.

mahdollisista ”kiihkokansallisista” valtioista³⁷⁸. Koiviston näkemyksessä kasvavan kansallisuustunteen implikaatiot Neuvostoliiton sisäiseen voimatasapainoon olivat selvät: kansallisuusaate voimisti Venäjää samassa suhteessa kuin se hajotti Neuvostoliittoa.³⁷⁹

Venäjän kansallinen mobilisaatio oli alkanut toden teolla vuonna 1989, kun Venäjän liberaalidemokraattiset voimat liittoutuivat Baltian maiden kanssa ja alkoivat kampanjoida Venäjän suvereniteetin puolesta. Venäläisen nationalismin nousu perustui näkemykselle, että Venäjän intressit olivat jääneet Neuvostoliitossa pitkälti huomioimatta. Vaikka Venäjä oli väkirikkein ja suurin liittotasavalta, niin siltä puuttuivat monet muiden tasavaltojen edustuksellisista ja taloudellisista elimistä.³⁸⁰

Vuoteen 1990 tultaessa näkemys venäläisen eliitin piirissä oli enenevässä määrin se, että Venäjän federaation raaka-aine ja teollisuuspotentiaali oli suunnattava palvelemaan koko liiton sijaan tasavallan omia tarpeita. Ulkoministeriön kauppapoliittisen osaston Ari Siren arvioi raportissaan Venäjän pyrkimyksiä puhtaasti lukujen valossa seuraavasti:

”Venäjän taloudellista merkitystä Neuvostoliiton kannalta kuvastaa se, että 2/3 maan kansantuotteesta ja 80% valuuttatuloista on peräisin Venäjän taloudesta, mutta toisaalta ¼ teollisuuspotentiaalista on Venäjän alueella yleisliittolaisessa alistussuhteessa.”³⁸¹

Nämä olosuhteet ja luvut olivat toki olleet olemassa jo aiemminkin, mutta nouseva kansallistunne antoi niille uuden merkityksen: katsottiin, etteivät Venäjän mittavat taloudelliset panostukset vastanneet sen vähäistä poliittista valtaa. Presidentti Koivisto kertoi P-ryhmälle näkevänsä Venäjän pyrkimyksen ”omaan tiehen” ja suurempaan suvereniteettiin heijastelevan venäläisten parissa levinnyttä käsitystä siitä, että maa oli päätynyt Neuvostoliiton maksumieheksi. Venäjän ”lypsämisen” ajat olivat tulossa päätökseensä.³⁸²

³⁷⁸ Tiitisen keskustelumuiistiinpanot 14.9.1989. TPK III, Mea:7, KA.

³⁷⁹ Koivisto 1995, 318.

³⁸⁰ Ploky 2014, 34–35.

³⁸¹ Sirenin muistio 8.6.1990, s1-2. TPK III, Jfa:2, KA.

³⁸² TP ja P-ryhmä Linnassa 11.6.1990, s19,24. MKA, Kansio 242, KA.

Toukokuussa 1990 Boris Jeltsin valittiin Venäjän parlamentin puhemieheksi ja hän alkoi nopeasti edistää Venäjän poliittista suvereniteettia, korostaen keskuksen olevan Venäjän ”julma hyväksikäyttäjä”.³⁸³ Jeltsin pyrki luomaan keskusvallan kanssa kilpailevia rakenteita Venäjän federaatiolle. Puhutaan niin sanotusta ”kaksoisvallan aikakaudesta”, jossa Gorbatšovin Kreml ja Jeltsinin Moskova kamppailivat keskenään liittovaltion luonteesta sekä uudistuspolitiikan suunnasta. Jeltsinin johtama Venäjä loi separatismille uuden, yhä vahvemmin Neuvostoliiton tulevaisuutta uhkaavan, ulottuvuuden.³⁸⁴

Vuoden 1990 puoluekokouksessa, perustettiin ensimmäistä kertaa Venäjän federaatiolle oma kommunistinen puolue. Susiluoto totesi, että todennäköisin kehityskulku oli nyt NKP:n hajoaminen kansalliselta pohjalta. Jeltsinin ajama politiikka, joka perustui ajatukselle siitä, että Neuvostoliiton ”eri presidentit ovat samanarvoisia”, oli luomassa ”kokonaan uudenlaisen tilanteen Neuvostoliitossa”.³⁸⁵ Helsingissä oli vaikea sovittaa yhteen näkemystä vahvistuvasta Venäjästä ja tarpeesta tukea Gorbatšovin uudistuspolitiikkaa. Moskova ei ollut enää vanha monoliitti, vaan pääkaupungissa kamppailtiin maan tulevaisuutta määrittävistä suuntaviivoista.³⁸⁶

Koivisto kuitenkin toivoi, että Jeltsin ja Gorbatšov voisivat toimia yhteisymmärryksessä³⁸⁷ ja kertoi neuvostoliittolaiselle akateemikko Georgi Arbatoville näkevänsä ”lupaavia merkkejä” Gorbatšovin ja Jeltsinin yhteistyöstä. Koivisto näki yhteistyön miesten persoonien valossa; he olivat eräänlaisia vastakkaisia, toisiaan täydentäviä ideaalityyppejä. Koivisto visioi seuraavasti:

*”Gorbatshov on suuri valtiomies, jolla on laaja näkemys sekä yhteiskunnasta että maailmanpolitiikasta. Jeltsin on ilmeisesti oikea mies, kun tarvitaan voimaa voittaa vaikeudet, mennä ’harmaan kiven läpi’. Ilmeisesti he voivat yhdessä saada paljon aikaa.”*³⁸⁸

³⁸³ Ploky 2014, 37.

³⁸⁴ Blomberg 2011, 145.

³⁸⁵ Susiluodon muistio 8.6.1990, s1–3. TPK III, Jfa:2, KA.

³⁸⁶ Blomberg 2011, 332.

³⁸⁷ TP PM Holkerille 11.9.1990, s4–5. MKA, Kansio 41, KA.

³⁸⁸ TP akateemikko Arbatovin kanssa 17.9.1990, s6. MKA, Kansio 41, KA.

5.2 Koivisto hahmottelee Neuvostoliiton suuntaviivoja

Gorbatšov suostutteli vuoden 1990 helmikuussa kommunistista puoluetta hylkäämään johtavan roolinsa, joka oli kirjattuna Neuvostoliiton perustuslain 6. Artiklaan. Gorbatšov pyrki näin siirtämään valtaa NKP:lta valtiolle ja uudistuspolitiikan samalla hänen henkilökohtaisen valvonnan alaisuuteen.³⁸⁹

Maaliskuussa 1990 perustettiin Neuvostoliiton presidentin virka, joka muotoiltiin ranskalaisen mallin pohjalle. Presidentille annettiin laajat erikoisoikeudet säätää lakeja ja julistaa poikkeustila. Gorbatšov pyrki presidenttiyden kautta kiertämään uudistusten esteenä seisovan NKP:n valtakoneiston ja varmistamaan näin perestroikan jatkuvuuden.³⁹⁰ Ulkoministeriön poliittinen osasto totesi, että uusi laajoilla valtuuksilla varustettu presidentin virka perustettiin turvaamaan nimenomaan keskusvallan intressit, samalla kun yhteiskunnan valtarakenteet olivat muutoksen kourissa.³⁹¹

Kehitystä seurannut Koivisto korosti P-ryhmälle vuoden 1990 kesällä olevan epäselvää kenellä oikeastaan oli Neuvostoliitossa päätösvalta, millä auktoriteetilla päätöksiä tehtiin ja kuka niitä käytännössä toimeenpani nyt. Politbyroo ei Koiviston mukaan ollut enää Neuvostoliiton varsinainen hallitus eikä puolue kyennyt valvomaan entiseen tapansa päätösten toimeenpanoa. Heräsi kysymys siitä, kuka oikeastaan hallitsi käytännössä. Läntisiä ”sapluunoita” oli joka tapauksessa vaikea soveltaa itänaapurin tilanteen kuvaamiseen.³⁹² Uuden presidentin hallinnon valta jäi suhteellisen heikoksi. Ilman NKP:n arvovaltaa Gorbatšovin oli vaikea valvoa päätösten varsinaista toimeenpanoa alue- ja ministeriötasolla.³⁹³

Koivistolle raportoinut Tiitinen arvioi kesällä 1990, että Neuvostoliitto oli ajautumassa epäjärjestykseen. Kommunistinen puolue oli menettämässä otettaan maasta samalla, kun talous oli romahtamassa ja Gorbatšov otti puolueeseen etäisyyttä. Gorbatšov oli siirtynyt korostamaan ensisijaisesti rooliaan maan presidenttinä. NKP:n sivuuttamista

³⁸⁹ Matlock 1995, 315–317; Brown 2007, 255,307.

³⁹⁰ Kotkin 2001, 148; Matlock 1995, 315–317,331.

³⁹¹ UM Pol-30 muistio 7.6.1990, s4. TPK III, Jfa: 2, KA.

³⁹² TP ja P-ryhmä Linnassa 11.6.1990, s12–13. MKA, Kansio 242, KA; TP:n lausunto P-ryhmälle Linnassa 11.6.1990, s22. TPK III, Mdb:13, KA.

³⁹³ Kotkin 2001, 149; Brown 2007, 298–9.

korosti myös KGB:n uusi rooli, jossa tiedustelupalvelu oli vastuussa ainoastaan Gorbatšoville ja presidentin-neuvostolle.³⁹⁴

Koivisto näki, että Gorbatšovin isoin ongelma oli talousohjelmien toteuttamiseen tarvittavan selkeän organisaation puute. Koivisto ei ollut lainkaan vakuuttunut Gorbatšovin hänelle esittämästä näkemyksestä siitä, että vanha ”byrokratia täytyi murtaa”. Koiviston mielestä puolue oli ainoa toimintakykyinen instituutio, joka pystyi toteuttamaan ohjelmia ja toimeenpanemaan uudistuksia. Koivisto arvioi Bushille syyskuussa 1990, että presidentti-instituution arvovalta oli vähintään ”kyseenalainen”³⁹⁵. Vielä suuremman arvion uuden presidentti-instituution menestyksestä hän antoi samassa kuussa Ranskan presidentti Mitterrandille:

*”Odotettiin, että kun presidentin valtuuksia lisättiin olennaisesti, tämä johtaisi jännevämpään uudistuspolitiikkaan. Näillä näkymillä näyttää kuitenkin siltä, ettei siltä yllä kuilun yli.”*³⁹⁶

Koivisto näki kehityksen suunnan potentiaalisesti uhkaavana ja osoitti ajoittain suurta pessimismää Neuvostoliiton kehityksen suhteen. Koivisto kertoo muistelmissaan uskonsa perestroikaan alkaneen käydä vähiin jo joulukuussa 1989. Tämä oli Koiviston kuvaamaa ”vastavaikutusta” onnistuneelle vierailulle, jonka Gorbatšov teki Suomeen.³⁹⁷ Vuoden 1990 tammikuussa presidentti totesi ulkoministeri Paasiolle:

*”Eilen katselin telkkarista kun Tiusasta haastateltiin. Minua kyllä hirvitti kun siinä todettiin, että Neuvostoliitosta ei kohta ole yhtään mitään jäljellä. Mutta valitettavasti siinä ei voi paljon muuta mieltä olla.”*³⁹⁸

Toukokuussa 1990 Koivisto totesi Tiitiselle, että ”aika levoton olo mielessä, kun ajattelee mitä kaikkea odotettavissa”³⁹⁹. Koiviston ja Kalevi Sorsan tapaamista kuvaavista muistiinpanoista samalta ajalta löytyy puolestaan toteamus ”perestroika

³⁹⁴ Tiitisen keskustelumuistiinpanot 3.5.1990. TPK III, Mea:7, KA.

³⁹⁵ TP:n ja presidentti Bushin keskustelut 8.9.1990, s9. MKA, Kansio 41, KA.

³⁹⁶ Muistio TP:n keskusteluista Presidentti Mitterrandin kanssa Elysee-palatsissa 11.5.1990, s2. MKA, Kansio 41, KA.

³⁹⁷ Koivisto 1995, 316.

³⁹⁸ TP:n ja UMI Paasion tapaaminen 16.1.1990, s4. MKA, Kansio 40, KA.

³⁹⁹ Tiitisen keskustelumuistiinpanot 3.5.1990. TPK III, Mea:7, KA.

loppu”⁴⁰⁰. Koiviston näkemystä uudistuksien suunnasta sävytti toisin sanoen ajoittain vahva pessimismi. Julkisuuteen nämä näkemykset eivät kuitenkaan tihkuneet.

Ulkoministeriössä arvioitiin Neuvostoliiton siirtyneen yhä vaikeammin ennustettavan kehityksen polulle. Ministeriön tuottama taustamuistio tiivisti tilanteen vuoden 1990 lokakuussa: ”Neuvostoliiton kehitys – aiemmasta poiketen – yhä vähemmän on ylhäältä johdettu prosessi ja yhä enenevässä määrin alueelliskansallisten paineiden ja erilaisten akuuttien muutostarpeiden pohjalta lähtevä tapahtumaketju.”⁴⁰¹

Jännitys valtakunnan keskuksen ja tasavaltojen välillä lisääntyi. Uuden liittosopimuksen neuvottelemisen oli yksi syksyn 1990 keskeisimpiä kysymyksiä. Suunta oli vahvasti kohti tasavaltojen päätösvalan lisäämistä. Koivisto arvioi, että Venäjän suvereniteettipyrkimykset saattoivat tarkoittaa keskusjohtoisuuden vähentymistä ja liiton muuttumista ”entistä enemmän kansojen, valtioiden liitoksi eikä liittovaltioksi”.⁴⁰²

Taloudellisen uudistuspolitiikan dramaattisin vaihe saavutettiin niin sanotun Shatalinin ohjelman myötä syksyllä 1990. Shatalinin ohjelma näytti lupaavan ensimmäistä todellista irtiottoa vanhasta järjestelmästä, sen toimeenpaneminen olisi tarkoittanut käytännössä valtiososialismin loppua. Shatalinin ohjelma sisälsi Koiviston toivomat periaatteet valtiontalouden tiukasta hoidosta, tasapainon aikaansaamisesta, hintavalvonnasta luopumisesta ja valtion omaisuuden myymisestä. Ohjelma loi Koiviston mukaan edellytykset siirtymälle ”taloudenpitoon, jossa markkinavoimilla olisi merkittävä osuus”.⁴⁰³

Shatalinin suunnitelma oli vahvan keskusjohtoinen ohjelma, jonka tavoitteena oli säilyttää Neuvostoliitto. Tämä heijasteli Sutelan mukaan Gorbatšovia valistusajattelun lapsena, jonka mukaan kansallisuuskiistat ja populismi voidaan voittaa järkipäisesti, talouspolitiikan ja argumentoinnin keinoin. Sutelan mukaan Shatalinin ohjelman perusta oli kaventunut sekä Venäjän toimien että hallituksen vastustuksen vuoksi.

⁴⁰⁰ TP ja Sorsa 3.5.1990. MKA, Kansio 41, KA.

⁴⁰¹ UM Pol-20, taustamuistio 17.10.1990, s4. TPK III, Jfa:3, KA.

⁴⁰² Päätöimittajatapaaminen 12.6.1990. MKA, Kansio 41, KA.

⁴⁰³ TP:n keskustelu akateemikko Arbatovin kanssa 17.9.1990, s5–9. MKA, Kansio 41, KA; Blomberg 2011, 149.

Ohjelma aliarvioi Neuvostoliiton ”hajoamisprosessin astetta” sekä yliarvioi hallinnon kykyä toteuttaa näin mittavaa ohjelmaa.⁴⁰⁴

Lopulta ohjelman kohtaama vastustus sai Gorbatšovin yhdistämään Shatalinin suunnitelman neuvostohallituksen konservatiivisempaan ja varovaisempaan ohjelmaan. Suomen Pankin mukaan kompromissiohjelma syntyi ennen kaikkea sisäpoliittisista, eikä taloudellisista tarpeista käsin ja oli lähinnä ”raskasselkoinen kompromissien vyyhti”.⁴⁰⁵ Juuri kukaan ei uskonut Gorbatšovin kompromissiohjelmaan ja syksyllä 1990 alkoi liikkua huhuja konservatiivisten voimien ja armeijan suunnittelemasta vallankaappauksesta.⁴⁰⁶

Neuvostoliiton tilanne vaati Koiviston mielestä erilaisten skenaarioiden pohdintaa. ”Pitää olla jonkunmoinen arvio siitä, mihin Neuvostoliiton tilanne kokonaisuudessaan on menossa”, hän hahmotteli ulkoasianvaliokunnalle.⁴⁰⁷

Pekka Sutela hahmotteli marraskuussa presidentille Neuvostoliiton kehityksen kolme perusskenaariota: radikaali uudistus, järjestyksen palautus tai murentuminen. Radikaalin uudistuksen linja ei ollut Sutelan mielestä todennäköinen, sillä Gorbatšov oli kykenemätön tekemään tarvittavaa pesäeroa menneeseen. Sutelan mukaan oli mahdollista ja suorastaan todennäköistä, että Neuvostoliitto tulisi ”murentumaan”. Neuvostoliiton keskusjohtoisuus menettäisi suurimman osan sen vaikutusvallasta, joka johtaisi tasavaltojen lisääntyvään itsenäisyyteen.⁴⁰⁸

Oli kuitenkin myös mahdollista, että osittainen järjestyksen romahtaminen antaisi tilaa ”hayekilaiselle”, suunnittelemattomalle, siirtymälle kapitalismiin. Tässä siirtymässä sallittaisiin instituutioiden ja markkinoiden kehittyä ”luonnonvoimaisesti, yrityksen ja erehdyksen kautta”. Tämä siirtymä pitäisi kuitenkin sisällään niin suuria poliittisia ja taloudellisia riskejä, että se pyrittäisiin todennäköisesti estämään kaikin keinoin.⁴⁰⁹

⁴⁰⁴ Sutelan muistio 15.10.1990, s2–3. TPK III, Jfa:3, KA.

⁴⁰⁵ Korhosen muistio 2.11.1990, s1,5. TPK III, Jfa:3, KA.

⁴⁰⁶ Matlock 1995, 416–418, 421–422.

⁴⁰⁷ TP:n ja ulkoasiainvaliokunnan tapaaminen linnassa 26.11.1990. s9. MKA, Kansio 42, KA.

⁴⁰⁸ Sutelan raportti 30.11.1990. NLI, He:3, KA.

⁴⁰⁹ Sutelan raportti 30.11.1990. NLI, He:3, KA.

Neuvostoliiton tulevaisuus näyttäytyi Sutelalle hyvin synkkänä: ”Gorbatshovilainen uudistuscommunismi” oli kaatumassa. Neuvostoliiton johto oli, ”kaikkien järkipäiseen valistusajatteluun uskovien lailla”, aliarvioinut epärationaalisen näyttäytyvät uskonnolliset ja kansalliset lojaliteetit.⁴¹⁰ Sutela puhui raporteissaan jopa nälänhädän mahdollisuudesta. Hän korosti, ettei nälänhätä syntyisi varsinaisen ruuan puutteen vuoksi, vaan siitä, että epäselvistä omistussuhteista ja vaihdannan toimimattomuudesta johtuen olemassa oleva ruoka ”ei tapaisi suita”. Huolena oli, että nopea inflaatio saattaisi viedä loputkin ruplan uskottavuudesta.⁴¹¹

Koivisto katsoi, että rupla saattaisi menettää arvonsa kokonaan, jos keskusvalta luopuisi tai joutuisi luopumaan yrityksistä kontrolloida maan talouspolitiikkaa yhtenäisesti. Neuvostoyhteiskunnasta saatettaisiin ajautua rahataloudesta takaisin tavaroiden suoraan vaihdantaan. Hänen mukaan liittovaltion vallan vähentyessä tuli ”semmoinen hyvin huono sana kuin anarkia aina esille”. Koivisto näki mahdollisena, että alettaisiin rakentaa kokonaan uudenlaista talousjärjestelmää, jos vanha romahtaisi.⁴¹²

Anarkististen skenaarioiden vastapainona alettiin puhua myös mahdollisesta vallankaappauksesta. Heikentyvä talouskehitys sekä ”vilu ja nälkä” saattoi Sutelan mukaan luoda otollisen yhteiskunnallisen tilanteen armeijan ja turvallisuuselinten toteuttamalle autoritaariselle kaappaukselle, jolla lujitettaisiin valtiojohtoa asemaa. Tämä olisi Puolan malli, jossa uudistuscommunismia ajava hallinto luotaisiin ”pukemalla asepuke päälle”.⁴¹³

Kun Gorbatšov sitten paljasti ETKY-huippukokouksessa Pariisissa marraskuussa 1990 Koivistolle olevansa ”suurissa vaikeuksissa”, presidentti huolestui toden teolla. Koivisto ei saanut Gorbatšovista kokouksen tiimellyksessä enempää irti, ja yrityksistä huolimatta presidentit vaihtoivat vain hyvästit. Kohtaaminen jätti vahvan pelon Koivistoon Neuvostoliiton tulevaisuuden suhteen. Kyse oli eloonjäämistäistelusta.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Sutelan kirjoitus ”Miksi reaalismia romahti?” 23.11.1990. TPK III, Jfa:3, KA.

⁴¹¹ Sutelan raportti 30.11.1990. NLI, He:3, KA.

⁴¹² TP ja P-ryhmä Linnassa 11.6.1990 s15–16. MKA, Kansio 242, KA.

⁴¹³ Sutelan raportti 30.11.1990. NLI, He:3, KA.

⁴¹⁴ Koivisto 1995, 384–388; Jaakko Kalelan haastattelu 12.2.2018.

5.3 Gorbatšovin ”vanhoillinen käänös”

Vuoden 1990 ja 1991 välisenä talvena Gorbatšovin asemaa heikensi dynamiikka, jossa häntä pyrittiin vetämään poliittisen kentän eri laiduille. Gorbatšov kärsi laajentuvasta kuilusta hänen ja demokraattisten voimien välillä, jota hyödyntämällä konservatiiviset voimat yrittivät palauttaa vaikutusvaltaansa.⁴¹⁵ Neuvostoliiton kehitys oli kriittisessä tilanteessa. ”Taloudellinen uudistuspolitiikka oli pysähtynyt, valmisteilla ollut keskushallituksen ja tasavaltojen keskinäisiä suhteita säätelevä liittosopimus ei edennyt”, Koivisto kertoo tilannetta muistelmissaan.⁴¹⁶

Tasavallan presidentin vuoden 1991 uudenvuoden puheessa korostuu myös julkisesti entistä pessimistisempi näkemys Neuvostoliiton tilanteesta. Syvenevästä kriisistä tuli päivittäin uutta tietoa: Konversioon ladatut odotukset eivät olleet materialisoituneet toivotulla tavalla, sillä resurssien ohjautuminen siviiliteollisuuden käyttöihin oli tuskallisen hidasta. Koivisto puhui julkisuudessa yhä avoimemmin Neuvostoliiton ongelmista. Vaikutti siltä, että maan sisäiset rakenteet olivat ”hölymässä”.⁴¹⁷

Vuoden 1990 lopulla Neuvostoliitto näytti liukuvan kasvavista ongelmista johtuen takaisin kohti vallan keskittämistä. Neuvostoliitto etsi itselleen uutta hallintamallia. Moskovasta raportoinut suurlähettiläs Talvitie arvioi, että Neuvostoliitto tuli todennäköisimmin päätymään järjestelmään, ”jossa on tiettyjä demokratian piirteitä sekoitettuna muuten varsin autoritatiiviseen hallintotapaan”.⁴¹⁸

Koivisto piti mahdollisena, että luvassa oli ”erinäisiä askelia” takaisin keskusjohtoisuuden suuntaan, jotta maa saataisiin takaisin raiteilleen. Koivisto arvioi, että vaikka Gorbatšov väistyisi, niin se ei johtaisi ”täydelliseen paluuseen menneeseen”. ”Neuvostoliitto saattaa kääntyä sisäänpäin pohtimaan omia ongelmiaan, mutta tyranniaan se ei päädy”, presidentti korosti.⁴¹⁹

Suunta kohti tiukempaa järjestysvaltaa johtui erilaisista ”hajaannusilmiöistä” Neuvostoliiton sisällä. Boris Jeltsinin harjoittama yhä itsenäisempi politiikka herätti

⁴¹⁵ Brown 1996, 269; Brown 2007, 298.

⁴¹⁶ Koivisto 1995, 412.

⁴¹⁷ TP:n uudenvuoden puhe 1.1.1991, ULA 1991, s32; Koivisto 1992, 142.

⁴¹⁸ Talvitie Moskovasta UM:lle 7.2.1991, s3. MKA, Kansio 43, KA.

⁴¹⁹ TP:n keskustelut Oslossa 30.1.1991. MKA, Kansio 43, KA.

huolta. Jeltsin oli esittänyt muun muassa, että Venäjän tulisi saada oma armeija.⁴²⁰ Koivisto kertoo pohdintojaan muistelmissaan seuraavasti:

”Tämä oli minusta huolestuttavaa puhetta. Jos yksi tasavalta saisi oman armeijan, niin silloin saisivat muutkin neuvostotasavallat. Se tarkoittaisi, että aseet pantaisiin tasan, ydinaseistus mukaan lukien. Pelkäsin, että tällöin varsinkin muissa tasavalloissa kuin Venäjällä kiinnostus lyhyen matkan ohjuksiin olisi varmaankin suurempi kuin pitkän matkan ohjuksiin.”⁴²¹

Koivistoa huolesti erityisesti ydinaseiden kohtalo, jos neuvostoarmeija hajaantuisi Jeltsinin esityksen mukaisesti. Esiin nousi ”kauhistuttavia perspektiivejä”⁴²², kuten presidentti asian muotoili. Neuvostoliiton järjestelmä oli ollut tiukan keskusjohtoinen eikä kukaan tiennyt mitä tapahtuisi, kun valtaa alettiin siirtää tasavalloille. Pelättiin ydinasein varustettua Jugoslavian kaltaista konfliktia uusien tasavaltojen välillä.⁴²³

Huolestuneen presidentin mietteitä tiivistänyt muistio totesi, ettei Jeltsin ollut ”mikään vaihtoehto” ja että ”konservatiivinen linja voimistuu”⁴²⁴. Koiviston mukaan julkista sanaa oltiin ”panemassa varsin ahtaisiin puitteisiin” ja oli syytä olettaa, että ”järjestyksenpitosysteemit tulevat vahvistamaan asemiansa”.⁴²⁵ Koiviston pelkäsi, että Gorbatšovin väistyessä tilalle tulisi Jeltsinin sijaan vanhoillisten voimien edustaja.⁴²⁶

Koivisto muistutti, että NKP:tä oli vaikea korvata maan hallinnassa, sillä Neuvostoliitossa ei ollut mitään puolueetonta ja riippumatonta virkakuntaa joka toteuttaisi hallituksen päätöksiä. Puolue kontrolloi armeijaa, oikeuselimiä ja järjestöjä⁴²⁷. NKP:lle ei ollut syntynyt kilpailevaa organisaatiota, joka olisi kyennyt mobilisoimaan ja organisoimaan massoja. ”Kaikki viittaa siihen, että NKP:n merkitys päätöstentekoelimenä ja niitten toteuttamisen välineenä tulee kasvamaan”, Koivisto

⁴²⁰ Valtioneuvoston esittely 25.1.1991, s2. MKA, Kansio 43, KA.

⁴²¹ Koivisto 1995, 412.

⁴²² Ibid.

⁴²³ Hoffman 2011, 387,390.

⁴²⁴ TP:n mietteitä ulkopoliitikasta, TV-yhtiöistä, YM, 24.1.1991, s1. MKA, Kansio 43, KA.

⁴²⁵ Valtioneuvoston esittely 25.1.1991, s2. MKA, Kansio 43, KA.

⁴²⁶ TP ja Latvian pääministeri Godmanis 14.2.1991, s8. MKA, Kansio 44, KA.

⁴²⁷ TP:n keskustelu akateemikko Zaslavskajan kanssa 25.3.1991, s2. MKA, Kansio 45, KA.

kommentoi.⁴²⁸ Koiviston näkemyksessä Gorbatšov saattoi nojautua ainoastaan ”puolueeseen, neuvostoarmeijaan ja KGB:hen”.⁴²⁹

Ulkoministeriön Poliittinen osasto nimitti tapahtumia ”vanhoilliseksi käännteeksi”. Perestroikan katsottiin epäonnistuneen sosialismin uudistamisessa, sillä parlamentit eivät pystyneet vastaamaan perestroikan arkkitehtien niille antamiin tehtäviin uudenlaisen kansavallan ilmentäjinä. Sen sijaan kommunistinen puolue ”jäntevöitti” asemiaan.⁴³⁰ Koivisto totesi alkukeväästä 1991, että Neuvostoliitossa oli ajauduttu umpikujaan. Uudistuspolitiikassa ei päästäisi eteenpäin ilman keskuksen ja tasavaltojen välisten suhteiden määrittelyä.⁴³¹

Moskovan lähetystö arvioi vielä vuoden 1991 helmikuussa, että Gorbatšovilla oli yliote Jeltsinistä. Jeltsin oli kuin paavi, vaikutusvaltainen hahmo, mutta ilman divisioonia. Jeltsin hallitsi Venäjän parlamenttia, mutta liittotason parlamentti oli Gorbatšovin käsissä.⁴³² Myös Koivisto näki Gorbatšovin olevan edelleen avainasemassa, sillä NKP:n pääsihteerinä hän hallinnoi maan ainoaa toimivaa organisaatiota.

Puolue oli kuitenkin jakaantunut kahtia Gorbatšovia kannattajiin ja hänen vastustajiin. Talvitie tiivistä tilanteen toteamalla: ”Gorbatšovin tulevan aseman kannalta pääsihteerin virka näyttäisi sittenkin olevan ydinkysymys. Presidentti voidaan aina eristää omaan lokeroonsa, jos kukaan ei ole enää panemassa täytäntöön hänen ukaasejaan.”⁴³³

Myös poliisineuvos ja suojelupoliisin tuleva päällikkö Eero Kekomäki toi tietoa rajan takaa. Hän selosti Koivistolle matkaansa Leningradiin, jossa hän oli tavannut KGB-kenraali Kurkovin. Kurkov näki maansa tilanteen vaikeana, mutta ei toivottomana. KGB-kenraalin suurin huolenaihe oli valloilleen päässyt ”150 miljoonan venäläisen

⁴²⁸ Valtioneuvoston esittely 25.1.1991, s3. MKA, Kansio 43, KA.

⁴²⁹ Koivisto 1995, 412.

⁴³⁰ UM Poliittisen osaston muistio 14.2.1991. MKA, Kansio 45, KA.

⁴³¹ TP ja Latvian pääministeri Godmanis 14.2.1991 s4. MKA, Kansio 44, KA.

⁴³² Talvitie Moskovasta UM:lle 7.2.1991, s1–2. MKA, Kansio 44, KA.

⁴³³ Ibid.

nationalismi”. ”Venäjän kehitykselle on aina ollut ominaista liike yhdestä äärimmäisyydestä toiseen”, Kurkov oli todennut.⁴³⁴

Huhtikuun loppupuolella Koivisto kertoi Aholle tullessa siihen johtopäätökseen, että Neuvostoliitossa oltiin tulossa ”ratkaisujen eteen”. Presidentti totesi ”hajaannusprosessin” olevan siinä tilanteessa, että keskushallinnon oli vahvemmin otettava kehitykseen kantaa.⁴³⁵ Koivisto näki kommunistisen puolueen olevan edelleen avainasemassa, sillä se olit ainut ”koko maan puitteissa järjestäytynyt yhteiskunnallinen organisaatio”.⁴³⁶ Koivisto arvioi Bushille, että Gorbatšoviin kohdistuva paine teki hänen asemastaan uhanalaisen. Uusi liittosopimus, jossa sovittaisiin keskuksen ja tasavaltojen välisistä suhteista oli Koivistosta tärkein edellytys taloustilanteen parantamiselle.⁴³⁷

Gorbatšovin loppukautta hallitsi valtaansa hiljalleen menettävän johtajan kamppailu kahden rintaman välissä. Blomberg kuvaa: ”Yhtäällä oli vahvistuva vanhoillinen oppositio, joka haikaili takaisin keskitettyyn kommunistivaltaan, toisaalla olivat demokraatit ja kunnianhimoinen Boris Jeltsin, joka oli kärsimätön uudistuspolitiikan hitauden vuoksi.”⁴³⁸ Vuoteen 1991 tultaessa näiden voimien kamppailu muuttui taisteluksi liittovaltion luonteesta. Vanhoilliset voimat halusivat säilyttää keskusvallan mahdollisimman vahvana ja vastustivat Gorbatšovin toimia. Uudistajille taas Gorbatšov ei ollut tarpeeksi radikaali.

Vaikka Gorbatšov oli perestroikan alullepanija, Jeltsin syrjäytti hänet keväällä 1991 demokraattisten uudistusten nokkamiehenä. Tämä johtui siitä, että keskushallinnon näkökulmasta liittovaltion säilyttäminen alkoi nousta yhä tärkeämmäksi tavoitteeksi. Gorbatšovin oli tingittävä perestroikan tavoitteista samalla kun hän pyrki keräämään riittävän poliittisen voiman keskusvallan tukemiseksi tasavaltojen pyrkimyksiä vastaan. ”Pyrkimys säilyttämiseen nousi uudistamisen rinnalle”, Blomberg tiivistää.⁴³⁹

⁴³⁴ Kekomäen kirje TP:lle 19.7.1991. MKA, Kansio 47, KA.

⁴³⁵ TP:n ja Puhemies Ahon keskustelu 23.4.1991, s.2. MKA, Kansio 46, KA.

⁴³⁶ TP:n keskustelu akateemikko Zaslavskajan kanssa 25.3.1991, s2. MKA, Kansio 46, KA.

⁴³⁷ TP:n virallinen työvierailu Washingtoniin 7.5.1991, s5. MKA, Kansio 46, KA.

⁴³⁸ Blomberg 2011, 152,272

⁴³⁹ Blomberg 2011, 146,272,279.

Vuoden 1991 kesällä käynnissä olleen valtakamppailun panoksena oli liittovaltion säilyminen ja perestroikan jatkuminen. Gorbatšov oli keväällä aloittanut niin sanotun Novo-Ogarevo prosessin, jossa oli edustettuna Neuvostoliiton viidestätoista tasavallasta yhdeksän. Neuvotteluiden taustalla oli pyrkimys säilyttää jonkinasteinen liitto ja yhteinen talousalue.⁴⁴⁰

Ulkoministeriön poliittinen osasto arvioi muistiossaan Novo-Ogarevon tapaamisessa syntyneen yhteisymmärryksen olleen historiallinen. Tasavaltojen ja keskushallinnon välinen yhteinen julkilausuma laskettiin yleisesti Gorbatšovin voitoksi. Julistus pyrki antamaan ratkaisumalleja akuutteihin kriiseihin ja kehotti liittosopimuksen aikaansaamiseen, mutta mitään varmuutta sen onnistumisesta ei ollut.⁴⁴¹

Kun Koivisto tapasi Gorbatšovin Moskovassa kesäkuussa 1991, niin Gorbatšovin tilanne näytti huomattavasti parantuneen. Koiviston mukaan 9+1 julistus oli edistysaskel, joka avasi uusia mahdollisuuksia. Hän kommentoi Gorbatšoville, että uuden liittosopimuksen myötä valtavaa maata saattoi olla nyt helpompi hoitaa.⁴⁴²

Uusi liittosopimus oli tarkoitus allekirjoittaa 20. elokuuta. Uudessa sopimuksessa puhuttiin sosialismin sijaan ”täysivaltaisten valtioiden liitosta”, joka kertoi mihin suuntaan valta oli Neuvostoliitossa valumassa. Vanhoilliset voimat eivät hyväksyneet Gorbatšovin päätöstä jättää NKP pois elintärkeistä neuvotteluista eivätkä myöskään sitä, että Gorbatšov siirtyi hiljalleen yhä lähemmäs läntistä sosiaalidemokratiaa.⁴⁴³

Heinäkuun puolenvälin tienoilla kansliapäällikkö Kalelaa tapaamaan tullut Karasev kertoi Kalelalle pahaenteiseen sävyyn näkevänsä Neuvostoliiton tilanteessa analogioita vuoden 1917 vallankumoukselliseen tilanteeseen.⁴⁴⁴

5.4 Perestroikan horisontti sulkeutuu

Sunnuntaina 18. elokuuta Moskovasta saapunut valtuuskunta ilmoitti Foroksessa lomailevalle Gorbatšoville, että Moskovassa oli perustettu valtion poikkeustilakomitea, johon kuuluivat muun muassa varapresidentti Janajev, pääministeri Valentin Pavlov,

⁴⁴⁰ Brown 1996, 286; Blomberg 2011, 333.

⁴⁴¹ UM Poliittisen osaston muistio 7.5.1991. MKA, Kansio 46, KA.

⁴⁴² TP:n keskustelut Moskovassa 24-25.6.1991. MKA, Kansio 46, KA.

⁴⁴³ Brown 1996, 288; Blomberg 2011, 333,334; Brown 2007, 307,310–311.

⁴⁴⁴ Kalelan ja Karasevin tapaaminen Kekomäen kirjeen tiimoilta 19.7.1991. MKA, Kansio 47, KA.

puolustusministeri Jazov, sisäministeri Pugo ja KGB:n johtaja Krjutskov. Gorbatšovin kieltäytyttyä komitean vaatimuksista hänet pantiin kotiarestiin ja yhteydet ulkomaailmaan katkaistiin. Varsinainen vallankaappaus alkoi maanantaina 19. elokuuta 1991 kun poikkeustilakomitea julisti maahan poikkeustilan. Poikkeustilakomitean johtaja Janajev otti presidentin tehtävät itselleen.⁴⁴⁵

Merkkejä kaappauksesta oli ollut jo pidempään ilmassa, mutta Koivisto tuli kansainvälisten kollegoidensa tapaan silti yllätetyksi. Presidentti kuuli kaappausyrityksestä muun maailman mukana maanantaiaamuna 19. elokuuta. Koivisto kuvaa tapahtunutta muistelmissaan:

”Mutta niin kävi, että minäkin tuona maanantaiaamuna tulin hyvin tylysti herätetyksi, niin kuin ilmeisesti vastuunalaisissa tehtävissä olevat henkilöt ehkä peräti kaikissa maissa Neuvostoliitto mukaan lukien, pientä ryhmää lukuun ottamatta. Kävi niin kuin aina puhutaan että karhu tulee, karhu tulee, niin sitten kun karhu todella tulee, se tapahtuu kuitenkin yllättäen, ehkä senkin takia, että siitä on niin paljon puhuttu.”⁴⁴⁶

Toimenpiteet aloitettiin heti kaappausuutisten jälkeen. Pääministeri Aho sopi Koiviston kanssa, että kaappauksen vuoksi perustettaisiin epävirallinen ”sisäisen turvallisuuden työryhmä” tutkimaan tilanteen kehittymistä. Ryhmään kutsuttiin pääministerin toimesta ulkoasiainministeri Paavo Väyrynen, sisäasianministeri Mauri Pekkarinen, presidentin kansliapäällikkö Jaakko Kalelan sekä erinäisiä henkilöitä suojelupoliisista, armeijan pääesikunnasta ja rajavartiolaitoksesta. Kalela toimi linkkinä presidentin ja kriisiryhmän välillä presidentin jättäytyessä ryhmän ulkopuolelle.⁴⁴⁷ Valtiojohton työnjako toteutettiin siten, että ”presidentti teki poliittisen arvion tilanteen kehittymisestä ja pääministerin vastuulla oli operatiivinen toiminta”⁴⁴⁸.

Koivisto pitäytyi kaappauksen aikana poissa julkisuudesta, joka saattoi johtua siitä, että kaappausyritys vaikutti häneen vahvasti.⁴⁴⁹ ”Meidän oli lähdettävä siitä, että valta mahdollisesti vaihtuu, vaikka alkuun oli näkyvissä hapuilua ja epämääräisyyttä”,

⁴⁴⁵ Blomberg 2011, 334; Hauvonen 2017, 264,265.

⁴⁴⁶ Koivisto 1995, 429.

⁴⁴⁷ Hauvonen 2017, 267; Pursiainen & Saari, 131.

⁴⁴⁸ Hauvonen 2017, 281.

⁴⁴⁹ Kallenautio 2005, 497.

Koivisto kuvasi jälkeenpäin tunnelmiaan⁴⁵⁰. Suomen poliittisessa eliitissä osa näki, että vallankaappauksen myötä oli palattu normaaliin päiväjärjestykseen. Max Jakobson kuvasi monien ajatelleen, ettei venäläisiä voinut ”hallita muutoin kuin ruoskalla”⁴⁵¹.

Tilanteen epävarmuutta lisäsi tiedonsaannin haasteellisuus. Kello 16:50 Moskovasta saapui suurlähettiläs Talvitien sähke, jonka mukaan kyseessä oli turvallisuuspalvelun, armeijan ja puolueen konservatiivien suunnittelema palatsivallankumous. Suurlähettiläs totesi kylmästi, ettei kannattanut odottaa Gorbatšovin puolesta syntyvää laajaa mielenosoitusliikettä. Sen sijaan Jeltsinin toimet saattoivat eskaloida tilannetta pelkkää palatsivallankumousta laajemmaksi.⁴⁵²

Jeltsin onnistui pääsemään neuvostopanssarien piirittämään Venäjän hallitusrakennukseen, Valkoiseen taloon, jonne muodostui vastarinnan keskus. Poikkeustilakomitea ei lopulta toiminut riittävän päättäväisesti ja hanke alkoi kariutua vauhdilla. Tiedotusvälineet ja yhteydet ulkomaailmaan toimivat lähes normaalisti, asevoimat eivät ryhtyneet merkittäviin voimatoimiin kadulle kerääntyneitä ihmisiä vastaan, eivätkä turvallisuusjoukot iskeneet voimalla demokraattien kimppuun.⁴⁵³

Viimeistään kaksi päivää kaappauksen alkamisen jälkeen Koivistolle alkoi selvitä, ettei kaappaus tulisi onnistumaan. Presidentti ei ollut vakuuttunut kaappareiden osaamisesta. ”Saa sen vaikutelman tässäkin, ettei tässä pidättämisen ammattilaiset ole olleet liikkeellä. KGB:n tyylihän on ollut pidättäminen aamuyöstä”, Koivisto ihmetteli Paasiolle. Koivisto ei erottanut poikkeustilakomitean toimissa punaista lankaa. Kaappaus vaikutti huonosti valmistellulta eikä Koivisto uskonut komitean kykenevän vakiinnuttamaan asemiaan.⁴⁵⁴

Kaappauksen aikana Suomen ulkopoliittisen johdon ongelmana oli luotettava tiedonsaanti. Ministeriöiden raporteista huolimatta tapahtumien nopeassa kulussa parhaimmiksi tietolähteiksi osoittautuivat CNN:n kaltaiset avoimet tietolähteet.

⁴⁵⁰ Pursiainen & Saari 2003, 134.

⁴⁵¹ Jakobson 2003, 322.

⁴⁵² Talvitie Moskovasta UM:lle 19.8.1991. MKA, Kansio 47, KA.

⁴⁵³ Blomberg 2011, 335; Hauvonen 2017, 267,286–287.

⁴⁵⁴ TP:n keskustelu UMI Paasion kanssa 21.8.1991, s4–5. MKA, Kansio 47, KA.

Presidentti seurasi tapahtumia tiiviisti tapansa mukaan reaaliaikaisesti television välityksellä, niin neuvostoliittolaisten kuin kansainvälistenkin kanavien kautta.⁴⁵⁵

Koivisto oli seurannut televisiosta panssarivaunujen jyristelyä Moskovan kaduilla ja pohti Paasiolle: ”Sitä tietysti tulee kysyneeksi, että mitä tekee T74-panssarivaunu 120:n millin tai 123:n millin tykillä kadulla.” Kaappaus näyttäytyi Koivistolle sotilasoperaationa, jonka tavoitteena oli pelottelulla estää uuden liittosopimuksen syntyminen. Asevoimissa pelättiin nimittäin tasavaltojen ”maksuhalukkuuden” varaan jäämistä.⁴⁵⁶ Taustalla vaikutti Koiviston mukaan sotilaallisen suurvallan armeijassa tyytymättömyyttä herättänyt ”ankara ja tuskallinen sovittautumisprosessi”.⁴⁵⁷

Kaappauksen nopea epäonnistuminen tuli yllätyksenä Koivistolle. Kaappaus oli otettu Suomen valtionjohdossa todesta, sillä sen takana näytti olevan Neuvostoliiton armeijan, kommunistisen puolueen sekä KGB:n muodostama vaikutusvaltainen kolmikko. Kaappauksen varsinainen alkuvoima oli kuitenkin arvoitus, sillä Koiviston oli vaikea mieltää kaappauksen johtohahmoja ”kovan diktatuurilinjan vetäjiksi”.⁴⁵⁸

Kaappauksen aikana Koivisto oli ihmetellyt etenkin Janajevin ilmaisua, jonka mukaan hän toimi Neuvostoliiton johdon toimeksiannosta, vaikka oli itse virkaatekevä presidentti.⁴⁵⁹ Koivisto kertoi pelänneensä, että poikkeustilakomitean taustalta olisi paljastunut joku toinen taho, joka olisi Janajevin epäonnistuessa laittanut ”kovemmat pelit liikkeelle”⁴⁶⁰ tai jopa ”terrorin pystyyn”⁴⁶¹.

Kaappausyritys oli Koivistolle ”äkillinen, murtumamainen tapahtuma”, jota ei voinut tarkalleen ennustaa⁴⁶². Siitä huolimatta hän kritisoi Suomen tuudittautuneen Neuvostoliiton suhteen liialliseen ennustettavuuteen: ”Mehän totuimme siihen, että Neuvostoliitossa tapahtumat, kaikki kulki hitaasti, päätökset tehtiin järjestyksessä ja seuraava päivä oli hyvin samankaltainen kuin edellinenkin päivä.”⁴⁶³ Suomi oli

⁴⁵⁵ Hauvonen 2017, 267–269.

⁴⁵⁶ TP:n keskustelu UMI Paasion kanssa 21.8.1991, s2,4. MKA, Kansio 47, KA.

⁴⁵⁷ Koivisto Huomenta Suomessa 23.8.1991. MKA, Kansio 47, KA.

⁴⁵⁸ Hauvonen 2017, 267–268.

⁴⁵⁹ TP:n keskustelu UMI Paasion kanssa 21.8.1991, s3. MKA, Kansio 47, KA.

⁴⁶⁰ TP:n haastattelu A-studiossa 22.8.1991, s2. MKA, Kansio 47, KA.

⁴⁶¹ TP:n haastattelu Huomenta Suomessa 23.8.1991, s4. MKA, Kansio 47, KA.

⁴⁶² TP:n toimittajatapaaminen Linnassa 22.8.1991, s13–15. MKA, Kansio 47, KA.

⁴⁶³ *ibid.*

Koiviston mukaan kuitenkin ”hyvässä seurassa”⁴⁶⁴. Washingtonin suurlähettiläs Jukka Valtasaari oli raportoinut Helsinkiin, että Moskovan tapahtumat yllättivät myös presidentti Bushin.⁴⁶⁵

Koivisto uskoi, että Gorbatšovin suosio oli kaappauksen myötä noussut: ”Gorbatšov tulee olemaan hyvin tärkeä henkilö Neuvostoliitossa, Euroopassa, kansainvälisessä yhteistyössä.”⁴⁶⁶ Koivisto korosti kaappausyritystä edeltävän kehityskulun jatkuvan jossain muodossa, sillä uudistuspolitiikan edellytykset olivat parantuneet, kun sitä varjostaneet uhat olivat nyt poistuneet. Epäonnistuneen kaappauksen jälkeen Koivisto oli valmis toteamaan julkisesti, että keskusjohtoiset järjestelmät olivat tulleet tiensä päähän. Vallankaappaus oli epäonnistunut yritys kääntää kehitystä taaksepäin. Koiviston analyysi oli jokseenkin linjassa Gorbatšovin tilannekuvan kanssa. Gorbatšov ei Moskovaan palattuaan ymmärtänyt tapahtuneen poliittisen maanjäristyksen laajuutta. Hän näki perestroikan pelastuneen ja julisti uskoaan sosialismiin.⁴⁶⁷

Suurin kysymys kaappauksen jälkeen oli valmiiksi neuvotellun liittosopimuksen kohtalo, joka määrittäi keskuksen ja tasavaltojen välisiä suhteita. Tässä suhteessa Koivisto myönsi tilanteen muuttuneen ”ratkaisevasti”. Kaappausyrityksen aikana Jeltsin oli näytellyt keskeistä osaa, jonka myötä hänen auktoriteetti oli kasvanut. Koiviston mukaan presidentti Jeltsin oli osoittanut kykyä ja halua mandaattinsa antamien mahdollisuuksien käyttöön ja laillisen järjestyksen puolustamiseen.⁴⁶⁸

Presidentti Jeltsinin vahvistunut asema pahensi Neuvostoliiton ja Venäjän ”reviirikamppailua”. Koivisto halusi kuitenkin uskoa Gorbatšovin ja Jeltsinin välisen yhteistyön jatkuvan. Jeltsinin edessä oleva problematiikka näytti Koivistosta vähintään yhtä hankalalta kuin Gorbatšovin taakka.⁴⁶⁹

Kaappausyrityksen jälkeen Moskovassa vallitsi ”kaksi todellisuutta”. Vanha todellisuus oli Gorbatšovin maailma, jossa hän jatkoi Neuvostoliiton presidenttinä hyväksymättä

⁴⁶⁴ Ibid.

⁴⁶⁵ Valtasaari Washingtonista UM:lle 26.8.1991. MKA, Kansio 47, KA.

⁴⁶⁶ TP:n toimittajatapaaminen Linnassa 22.8.1991, s13. MKA, Kansio 47, KA.

⁴⁶⁷ Blomberg 2011, 388; Hauvonen 2017, 250,289.

⁴⁶⁸ TP:n toimittajatapaaminen Linnassa 22.8.1991, s3–4. MKA, Kansio 47, KA.

⁴⁶⁹ TP:n toimittajatapaaminen Linnassa 22.8.1991, s10. MKA, Kansio 47, KA; TP:n haastattelu Huomenta Suomessa, 23.8.1991, s4. MKA, Kansio 47, KA.

tai tiedostamatta tilanteen muutosta. Uusi todellisuus oli puolestaan Jeltsinin valtakuntaa. Gorbatšovin vetämä Neuvostohallitus jatkoi kaappausyrityksen jälkeen muodollisesti Neuvostoliiton valtiojärjestelmän hallitsemista, mutta sen toiminta oli enää näennäistä.

Jälkikäteen on helppo todeta, että kaappausyrityksen jälkeen Gorbatšov oli enää muodollinen hallitsija. Aikalaisille kehitys oli kuitenkin vaikeampi pala sulateltavaksi.⁴⁷⁰ ”Ulkomaailman asennetta leimasivat edelleen usko ja toivo, että Neuvostoliitoksi kutsuttu valtio selviäisi yli vaikeuksien, koska hajoamisen pelättiin merkitsevän kaaosta kaikkine seurauksineen ulkopuolisillekin”, Blomberg kuvaa⁴⁷¹.

Koivisto kommentoi uutta tilannetta syyskuussa Uuden Suomen haastattelussa. Presidentti totesi: ”Ilmeisesti joudumme olemaan vielä jonkin aikaa tilanteessa, jossa emme ole perillä, missä tahdissa uudet rakenteet muodostuvat.” Muut tasavallat huolestuivat Venäjän osoittamasta mielenkiinnosta periä keskusvallan merkittävät osat itselleen ja alkoivat vastineeksi kehittää omia rakenteitaan.⁴⁷²

Koiviston käsityksen mukaan tasavallat eivät pystyneet ottamaan kannettavakseen kaikkia entisiä keskusvallan tehtäviä. Laajamittaiset huolenaiheet, kuten ydinaseiden sijainti ja siirtely eri tasavaltojen alueilla, osoittivat Koiviston mukaan sen, ettei keskushallitus voinut jäädä ”yövahdiksi”.⁴⁷³ Hajoavan suurvallan ydinaseriisuntaan ei ollut valmista sapluunaa ja pelkona oli, että ydinaseet hajautuisivat useille tasavalloille, terroristiryhmille tai myyntiin.⁴⁷⁴ Toimivan keskusvallan tarve oli Koivistosta ilmeinen.⁴⁷⁵

Neuvostoliitossa laadittiin syksyllä 1991 jälleen uutta liittosopimusta, joka herätti Suomen ulkopoliittisessa johdossa keskustelua. Koivisto oli arvioinut Venäjän asemaa tarkkanäköisesti heti kaappauksen jälkimainingeissa: ”Ilmeisesti on sillä tavalla, että muut tasavallat tarvitsevat Neuvostoliittoa. Ja on hyvin mahdollista, että Venäjä ei sitä

⁴⁷⁰ Blomberg 2011, 337,339,364; Hauvonen 2017, 289.

⁴⁷¹ Blomberg 2011, 365.

⁴⁷² TP:n haastattelu Uusi Suomi -lehdessä 22.9.1991, ULA 1991, s73.

⁴⁷³ ibid.

⁴⁷⁴ Hoffman 2011, 386,388.

⁴⁷⁵ TP:n haastattelu Uusi Suomi -lehdessä 22.9.1991, ULA 1991, s73.

välttämättä tarvitse.”⁴⁷⁶ Jeltsin saattoi uhata Neuvostoliiton lakkauttamisella, jotta liittosopimuksesta päästäisiin yhteisymmärrykseen. Koivisto ajatteli Jeltsinin pyrkivän säilyttämään Neuvostoliiton, tasavaltojen yhteisen armeijan ja ydinasejoukot.⁴⁷⁷

Syksyn mittaan Venäjän federaatio otti haltuunsa Neuvostoliiton hallintoa samalla kun Jeltsin keskitti yhä enemmän valtaa itselleen. Neuvostoliiton ulkoministeriö ja keskuspankki olivat joutumassa Venäjän haltuun, Korkeimman neuvoston tulevaisuus oli hämärän peitossa ja presidentti Gorbatšovia uhkasi presidentti-instituution lakkauttaminen. ”Me olemme niin mahdottoman suurten kysymysten äärellä nyt, että on vaikea nähdä, mitä kaikkea tämä merkitsee”, Koivisto analysoi tunnelmiaan⁴⁷⁸. Venäjän irtaantumisprosessi Neuvostoliitosta oli hankalasti käsitteellistettävissä, sitä oli presidentin mukaan suorastaan ”mentaalisesti vaikea kuvitella”.⁴⁷⁹

Lopulta tapahtumien kulku ylitti Koiviston mielikuvituksen. Marraskuun aikana tasavaltojen johtajat pääsivät sopuun liittovaltion ministeriöiden hajottamisesta, jonka jälkeen Gorbatšov jäi lopullisesti sivuun poliittisen kehityksen hallinnasta. Jeltsin piti marraskuun lopulla linjapuheen, jossa hän julisti Venäjän uudistuspolitiikan tavoitteeksi lopullisen siirtymän markkinatalouteen.⁴⁸⁰ Venäjä otti uudistuspolitiikan johtaakseen. Horisontti sulkeutui ja Gorbatšovin perestroika oli kuollut.

Koiviston ei voi sanoa lopulta järkyttyneen perestroikan epäonnistumisesta, sillä se oli asteittaista. Liittovaltiotason hajoamiskehitys sen sijaan oli nopeaa, vaikeasti hahmotettavaa ja yllättävää. Koiviston mukaan Suomen ulkopolitiikan kannalta Neuvostoliiton ja Venäjän välillä ei kuitenkaan ollut suurta eroa. Neuvostoliiton romahtamisesta huolimatta Venäjä oli Suomeen nähden absoluuttisesti verrattuna edelleen suurvalta. Koiviston näkemyksessä Venäjän historian pitkässä linjassa maan hallitseva periaate oli kansallinen intressi, oli vallassa sitten kuka tahansa.⁴⁸¹

⁴⁷⁶ TP toimittajatapaaminen Linnassa 22.8.1991, s15. MKA, Kansio 47, KA.

⁴⁷⁷ TP:n ja PM Ahon keskustelu 1.11.1991, s3,5,6. MKA, Kansio 48, KA.

⁴⁷⁸ *ibid.*

⁴⁷⁹ *ibid.*

⁴⁸⁰ Blomberg 2011, 366.

⁴⁸¹ Koivisto 1995, 442; Hauvonen 2017, 270.

6. Mauno Koivisto – Perestroikan tulkki

Tutkin työssäni sitä, miten Koivisto suhtautui Neuvostoliiton perestroikaan, mihin tämä suhtautuminen pohjautui ja mitä johtopäätöksiä kehityksestä vedettiin. Olen käyttänyt metodisena apuvälineenä tulevaisuuskuvien, tunnemaiseman ja aatehistorian käsitteistöä sekä näkökulmia. Olen pyrkinyt työssäni kuvaamaan historiallisen kehityksen solmukohtia, joista aukesi Koiviston eteen useita erilaisia tulevaisuuden näkymiä. Koiviston perestroikaa koskevat analyysit ja tulevaisuuskuvat muodostuivat uskomusten, kokemusten, saatavilla olevan tiedon sekä tulevaisuusodotusten pohjalta.

Koivisto kertoi vallankaappauksen jälkimainingeissa olleensa ”jo varhain” sitä mieltä, että ”tulee aika, jolloin keskusjohtoisia järjestelmiä puretaan”⁴⁸². On totta, että Koivisto puhui jo 1970-luvulla *mahdollisuudesta*, että Neuvostoliitto saattaa hajauttaa päätöksentekoaan. Ei voida silti sanoa, että Koivisto olisi ennustanut Neuvostoliiton hajoamisen⁴⁸³. Hän näki tarpeen markkinamekanismin soveltamiselle Neuvostoliitossa ja sen tuomat poliittiset ristiriidat, muttei liittovaltion ja keskusvallan hajoamista⁴⁸⁴.

Koiviston perusanalyysi neuvostotalouden dynamiikasta osui suurin osin oikeaan: Neuvostotalouden kehitykselle välttämätön taloudellisen päätöksenteon hajauttaminen loi samalla potentiaalin poliittiseen hajaantumiseen. Tämä analyysi järjestelmän yleisestä dynamiikasta ei kuitenkaan ennustanut tarkalleen *miten* Neuvostoliitto kehittyisi. Niinpä Koivisto seurasi kiinnostuneena 1980-luvun lopulla jälleen virinnyttä sosialismin uudistusyritystä. Hän pyrki pysymään perestroikan vanavedessä ja hahmottamaan itänaapurin valtaviin uudistusten suuntaa tukeutumalla asiantuntijoihin perestroikan seurannan tietopohjan muodostamisessa. Tässä Koivisto hyödynsi etenkin luomansa P-ryhmän asiantuntijuutta.

Koiviston kiinnostus perestroikaa kohtaan on nähtävä osana hänen laajempaa, Neuvostoliittoa ja Venäjää koskevaa, harrastustaan. Hän oli erityisen kiinnostunut siitä,

⁴⁸² Koivisto 1992, 146.

⁴⁸³ Koivisto tunnisti yleisesti tulevaisuuden ennustamisen rajallisuuden: oli mahdollista ennakoida vain kehityksen yleistä suuntaa, ei yksittäisiä tapahtumia. Ennustaminen oli erityisen vaikeaa ”murrosmaisessa muutoksessa”. Ks. Esim. Koivisto 1978, 121; Koivisto 1981, 69.

⁴⁸⁴ Koivisto kommentoi esimerkiksi uudenvuoden puheessaan vuonna 1989, ettei odottanut, että ”rajoja Euroopassa alettaisiin siirrellä, että valtakuntia katoaisi tai uusia syntyisi”. Ks. Esim. Jakobson 1992, 317.

miksi aiemmat pyrkimykset päätösvallan hajauttamiseen sekä markkinamekanismin soveltamiseen sosialistisen järjestelmän puitteissa olivat epäonnistuneet.

Neuvostoliiton ongelmien taustalla Koivisto näki marxilaisen sosialismin tulkinnan, joka oli luonut neuvostojärjestelmän, jota luonnehti suunnitelmatalouteen ja yksipuoluejärjestelmään perustuva seniilien byrokraattien hallitsema keskitetty päätösvalta. Neuvostojärjestelmässä oli päädytty proletariaatin vallan sijaan massojen vieraantumiseen yhteiskunnan toiminnasta.

Koivisto ei kuitenkaan käsittänyt Neuvostoliittoa monien länsimaisten tarkkailijoiden tavoin totalitäärisenä monoliittina vaan näki, että Neuvostoliitossa oli taloudellisten uudistusten myötä mahdollista siirtyä jonkinlaiseen sosialismin ja markkinatalouden synteisiin. Neuvostovaltion historia ei edennyt deterministisen mekaanisesti ja tieteellisellä varmuudella, vaan ihmisten toiminnan ja erilaisten sattumien ohjaamana dialektisesti, voimien ja vastavoimien välisen dynamiikan kautta.

Koivisto suhtautui uudistuksiin pragmaattisesti, mutta toivoi samalla neuvostovaltiolle uudenlaista yhteiskuntajärjestelmää, joka olisi vanhaa inhimillisempi, mutta silti omaleimainen. Hän ei nähnyt mitään sisäänrakennettua syytä miksi neuvostotalous ei voisi toimia markkinoiden suuntaisesti ja säilyttää samalla osan sosialismistaan.

Perestroikan tuomat muutokset henkilöityivät Koiviston mielessä vahvasti Gorbatšovin johtajuuteen. Max Jakobsonin mukaan suomalaiset halusivat uskoa Gorbatšovin onnistumiseen, koska nähtiin, että ”vaihtoehtona voisi olla vain paluu stalinistiseen komentoon”⁴⁸⁵. Myös Koivisto pelkäsi tosissaan uusstalinististen voimien valtaannousua, muttei silti laittanut uskoaan Gorbatšoviin silkasta perestroikan epäonnistumisen pelosta, vaan näki myös toisenlaisen, sosiaalidemokraattisemman, neuvostojärjestelmän mahdollisena.

Tiivistetysti voidaan todeta, että perinteisen, varsin muuttumattomiin tekijöihin perustuvan geopolittisen analyysin lisäksi Koivisto analysoi Neuvostoliittoa sen yhteiskuntajärjestelmän kautta, jonka hän näki alttiimpana muutokselle. Koivisto katsoi, että Neuvostoliitossa saattoi sisäisesti tapahtua erilaisia suunnanmuutoksia,

⁴⁸⁵ Jakobson 2003, 315.

joskin maan perustavanlaatuinen merkitys Suomelle oli vakio. Koiviston käsitys maantieteen ja historian paasikivelaista "tosiasioista" piti siis rajoitteiden lisäksi sisällään myös vaihtoehtoisuutta.

Koiviston perestroika-diplomatia pohjautui perestroikan luoman historiallisen mahdollisuuden edesauttamiseen. Koivisto linjasi, että perestroikan menestys oli yhteneväinen Suomen kansallisten etujen kanssa ja otti Gorbatšovia tukevan perestroika-diplomatian myötä aiempaa vahvemmin kantaa Neuvostoliiton sisäiseen kehitykseen. Koivisto halusi turvata Gorbatšovin saavutukset tukemalla häntä johdonmukaisesti vanhoillisia voimia vastaan. Presidentti pidättäytyi kritiikistä eikä ilmaissut julkisesti ajoittaista pessimismiään, sillä hän ei halunnut vaarantaa Gorbatšovin aikaansaamaa positiivista kehitystä Neuvostoliitossa.

Perestroikan kohtaamista vaikeuksista huolimatta Koivisto oli varovaisen optimistinen käsityksessään perestroikan mahdollisuuksista. Hän uskoi Gorbatšovin oppineen edeltäjiensä virheistä ja pyrkivän estämään byrokratian vastaiskun aktivoimalla yhteiskunnan toiminnasta vieraantuneen neuvostokansan mukaan uudistuksien tueksi.

Koiviston analyysin "kuollut kulma" syntyi hänen korostetun taloudellisesta ja pragmaattisesta näkökulmastaan perestroikaan. Koiviston mielestä ideologiset kysymykset eivät olleet uudistuspolitiikan kannalta polttavimpia kysymyksiä, joka näyttää hämärtäneen hänen analyysiään neuvostojärjestelmän legitimitetistä. Kommunistisen järjestelmän räikeät väärydet ihmisoikeuksien saralla eivät kuuluneet asioihin, joita Koivisto olisi aktiivisesti käsitellyt tai huomionnut. Kenties suomalainen tapa olla antamatta kansainvälisen politiikan kentällä moraalisia tuomioita vaikutti myös siihen, miten ja millaista poliittista analyysiä tuotettiin. Suomi ei Kekkosen määritelmän mukaan ollut kansainvälisen politiikan tuomari vaan lääkäri⁴⁸⁶.

Ovaska on osuvasti todennut, että Neuvostoliittoa tarkkailtaessa saattoi muodostua "perspektiiviharha"⁴⁸⁷. Tapa katsoa ja analysoida Neuvostoliittoa oli muodostunut kylmän sodan myötä. Itänaapuri ja sen yhteiskuntajärjestys oli Suomesta katsottuna normalisoitunut vuosien saatossa ja perestroikan paljastamat jakolinjat ja

⁴⁸⁶ Jakobson 1981, 243.

⁴⁸⁷ Ovaska 2017, 263.

kansallisuuskiistat eivät välttämättä näyttäytyneet Suomessa neuvostomaan olemassaoloa uhkaavina.

Neuvostoliittoa koskeva asiantuntijuus oli Koivistolle kaksiteräinen miekka. Koivisto arvioi onnistuneesti neuvostojärjestelmän kyvyn uudistuksiin, muttei näyttänyt kuvitelleen mahdollisuutta, että Neuvostoliiton valtiojärjestelmä lakkaisi perestroikan myötä kokonaan olemasta. Tämä johtunee siitä, että Koiviston oli muiden asiantuntijoiden tapaan vaikea ajatella pitkän ajan kuluessa opittujen lainalaisuuksien ulkopuolella⁴⁸⁸. Perestroikan nopean kehityksen ja sitä koskevan informaatiovyöryn keskellä oli vaikea nähdä metsää puilta.

Koivisto pyrki pysymään kehityksen tasalla hyödyntämällä ahnaasti perestroikaa koskevan informaatioaineiston. Institutionaaliselta tasolta puuttui kuitenkin organisaatio joka olisi kyennyt helpottamaan mittavaa analyysityötä kokoamalla, analysoimalla ja syntetisoimalla eri tietolähteistä tulevat valtavat informaatiomäärät. Se, että eri aineistojen syntetisointi jäi isolta osin Koiviston tehtäväksi, kertoo paljon ulkopoliittisen päätöksentekokoneiston rakenteista, mutta myös Koiviston persoonasta. Presidentti piti eri tietolähteiden päätepisteinä perestroikan tilannearvion tiukasti omissa käsissään.

Koiviston perestroika-diplomatiaan liittyi oleellisesti perestroikan tavoitteiden ja neuvostotodellisuuden välillä vallitsevan kuilun umpeen kurominen. Presidenttiä kiinnosti etenkin talouden käsitteiden ja erilaisten tilastojen muutos ja yhteensopivuus läntisten vastineiden kanssa. Koiviston tavoitteena vaikuttaa olleen konvergenssi, jossa itä ja länsi olisivat lähentyneet niin käsitteiden kuin käytännönkin tasolla.

Neuvostoliitossa ei kuitenkaan ollut tarvittavaa käytännön kokemusta eikä myöskään teoreettisia malleja uudistusten toteuttamiseksi. Tästä syystä Koivisto halusi tarjota käytännöllisen talousavun lisäksi apua uudistuspolitiikan käsitteellistämiseksi. Koivistolle oli tärkeää, että Neuvostoliitossa ymmärrettäisiin globaalin talouden

⁴⁸⁸ Ks. Esim. Walton 2010, 17. Tutkija Timothy Walton kirjoittaa osuvasti: *"Difficulty in anticipating a major discontinuity such as the breakup of the USSR also involved the paradox of expertise: Analysts who had worked on the problem, sometimes for decades, found it difficult to envision that a radically different set of circumstances was possible."*

lainalaisuudet ja markkinatalouden periaatteet. Lännen teoreettinen ja konkreettinen apu oli kuitenkin annettava niissä puitteissa, missä ideologialtaan sosialistinen suurvalta ja kulttuuriltaan venäläinen sivilisaatio niitä suostui ja kykeni omaksumaan.

Koivisto esiintyi, tai ainakin hyödynsi hänelle annettua roolia, perestroikan asiantuntijana. Kekkonen suuret aloitteet muuttuivat perestroikan seurannan myötä syntyneen tietopohjan kautta luodun näkemyksellisen tiedon hyödyntämiseksi kansainvälisen politiikan valuuttana murroksen ja epävarmuuden keskellä. Koivisto ei ollut pelkkä viestinviejä suurvaltojen välillä, vaan tarjosi myös omia näkemyksiään. Kärjistäen voi todeta, että Suomi siirtyi Koiviston johdolla Kekkonen määrittelemästä asemasta kansainvälisen politiikan *lääkärinä* kansainvälisten suhteiden *tulkiksi*.

Näen, että työtäni on mahdollista soveltaa monenlaisen tutkimuksen taustalle. Voidaan esimerkiksi kysyä, että miten Neuvostoliiton uudistusten seuraaminen vaikutti Suomen valtiojohdon johtopäätöksiin Suomen omasta paikasta, mahdollisuuksista ja tavoitteista kansainvälispoliittisen murroksen keskellä. Miten Koiviston näkemykset Neuvostoliiton kehityksestä vaikuttivat esimerkiksi Suomen positioon Euroopan-integraation suhteen?

Presidentti Koivisto valitsi kylmän sodan lopun epävarmuuden keskellä linjakseen varovaisen toiveikkuuden. Kenties siksi, että hän on myöhemmin kertonut ohjenuorakseen seuraavan ajatuksen: ”Yleensä elämässä on viisasta luottaa siihen, että kaikki menee hyvin. Yleensä se kannattaa siinäkin tapauksessa, ettei itse siihen edes uskoisi.”⁴⁸⁹

Koiviston omat kokemukset ja näkemykset ohjasivat hänet toivomaan uudenlaista yhteiskuntaa itänaapuriin, joka voisi osaltaan johtaa kohti rauhanomaisempaa maailmaa. Vanhan rintamamiehen mielikuvituksessa ei liene ollut skenaariota Neuvostoliiton hajoamisesta, joka tapahtuisi ilman verenvuodatusta. Toivo kuitenkin kannatti, sillä vaikka perestroika epäonnistui ja Neuvostoliitto hajosi, Suomi säilyi.

⁴⁸⁹ Lauri Malkavaara, ”Kuukausiliitteen toimittaja pestautui rengiksi Mauno ja Tellervo Koivistolle”. Verkkojulkaisu 21.5.2017 (alkuperäinen kesällä 2000) <<https://www.hs.fi/sunnuntai/art-2000005218110.html>> [luettu 18.9.2018]

7. Lähdeluettelo

I PAINAMATTOMAT LÄHTEET

Arkistot

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Mauno Koiviston yksityisarkisto, (MKA)

Ulkopoliittisia selvityksiä, Kansiot 36–46

Aineistoa presidenttikaudelta, Kansiot 242–243

Neuvostoliittoinstituutin ja Venäjän ja Itä-Euroopan instituutin arkisto (NLI), Helsinki

Presidentin työryhmän paperit Koiviston ajalta, He:1–3

Valdemar Melangon päiväkirjat, Ub:6

Tasavallan presidentin III kanslian virka-arkisto (TPK III), Helsinki

Neuvostoliiton perestroika 1989 – 1990, Jfa:1–3

Presidentti Koiviston ja SUPO:n päällikkö Seppo Tiitisen keskustelumuistiinpanot, Mea:7

Keskustelut sosialististen maiden talousuudistuksista 1989–1989, Mdb:4-5

Perestroikan seuranta 1988–1989, Mdb:6

Perestroikan seuranta 1989–1989, Mdb:7

Presidentti Koiviston keskustelumuistiot 1990–1991, Mdb:13

Presidentin erityisavustaja Martti Mannisen asiakirjat, Ulkopolitiikkaa käsitteleviä asiakirjoja, Ho:6

Presidentti Koiviston haastattelut ja lausunnot, Dda:10

II LÄHDEJULKAISUT

Dokumenttisarjat

Ulkoasiainministeriön julkaisuja: Ulkopoliittisia lausuntoja ja asiakirjoja (ULA) 1987–1991. Valtion painatuskeskus, Helsinki.

III KIRJALLISUUS

Aikalaiskirjallisuus

Hewett Edward, *Reforming the Soviet Economy: equality versus efficiency.* Brookings Institution, Washington D.C. 1988.

Iloniemi Jaakko & Immonen Keijo, *Mauno Koivisto presidenttinä.* Kirjayhtymä, Helsinki 1987.

Koivisto Mauno, *Väärää Poliitikkaa.* Kirjayhtymä, Helsinki 1978.

Koivisto Mauno, *Tästä Lähtien.* Kirjayhtymä, Helsinki 1981.

Koivisto Mauno, Toim. Jaakko Kalela & Keijo Immonen, *Linjaviitat.* Kirjayhtymä, Helsinki 1983.

Koivisto Mauno, Toim. Jaakko Kalela, Keijo Immonen, *Maantiede ja Historiallinen Kokemus: Ulkopoliittisia Kannanottoja.* Otava, Helsinki 1992.

”Lauantaiseura”, *Tamminiemen pesänjakajat: Kekkonen lähtee – Kuka tulee?* Kustannusvaihe, Tampere 1981.

Susiluoto Ilmari, *Länsimaista sovjetologiasta: totalitarismista sosialismin tutkimukseen.* Helsingin yliopisto, yleisen valtio-opin laitos, Helsinki 1976.

Sutela Pekka, *Neuvostoliiton vaikeuksien vuodet: tie Gorbatshovin talouspolitiikkaan.* Tutkijaliitto, Helsinki 1987.

Tiusanen Tauno, *Gorbatshov – neuvostotalouden uudistaja: perestroika – Gorbatshovin talousuudistus.* Gummerus, Jyväskylä 1987.

Vihavainen Timo, *Kansankunta rähmällään: suomettumisen lyhyt historia*. Otava, Helsinki 1991.

Muistelma- ja juhlakirjallisuus

Holopainen Kari, *Orpo piru: muistumia Neuvostoliitosta, idänkaupasta ja hiukan muustakin*. Kari Holopainen (omakustanne), Helsinki 2007.

Hämäläinen Sirkka, Mauno Koivisto ja Suomen Pankki. Artikkeliteoksessa *Pitkä linja: Mauno Koivisto, valtiomies ja vaikuttaja*. Toim. Jukka Nevakivi, Glenn Harma, Pearl Lönnfors, Keijo Immonen, Mirja Siirala-Törnudd. Kirjayhtymä, Helsinki 1993.

Jakobson Max, *Veteen piirretty viiva: Havaintoja ja merkintöjä vuosilta 1953–1965*. Otava, Helsinki 1981.

Jakobson Max, *Vallanvaihto: Havaintoja ja muistiinpanoja vuosilta 1974–92*. Otava, Helsinki 1992.

Jakobson Max, *Tilinpäätös*. Otava, Helsinki 2003.

Kalela Jaakko, Mauno Koivisto ja 90-luvun ulkopoliittikan puitteet. Artikkeliteoksessa *Pitkä linja: Mauno Koivisto, valtiomies ja vaikuttaja*. Toim. Jukka Nevakivi, Glenn Harma, Pearl Lönnfors, Keijo Immonen, Mirja Siirala-Törnudd. Kirjayhtymä, Helsinki 1993.

Kalela Jaakko, Vallan reservi ja reservin valta. Artikkeliteoksessa *Kyllä se siitä! Mauno Koiviston ensimmäiset kahdeksan vuosikymmentä*. Toim. Tellervo Koivisto. Tammi, Helsinki 2003.

Kalela Jaakko, Perestroikaa bernsteinilaisittain. Artikkeliteoksessa *Suomen Liikumavara: suurlähettiläs Arto Mansalan ystäväkirja*. Toim. Pertti Torstila, Martti Häikiö ja Jussi Pekkarinen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2011.

Kalela Jaakko, Presidentin diplomaatit 1973–1994. Artikkeliteoksessa: *Isänmaan airuet: suomalaista diplomatiaa viidellä vuosikymmenellä*. Toim. Kimmo Pulkkinen, Hannu Mäntyvaara ja Risto Veltheim. Edita, Helsinki 2016.

Karasev Felix, *Naapurinpojan Muistelmat*. Otava, Helsinki 1998.

Koivisto Mauno, *Muistikuvia ja merkintöjä 1982–1994. Kaksi Kautta I*. Kirjayhtymä, Helsinki 1994.

Koivisto Mauno, *Historian Tekijät. Kaksi Kautta II*. Kirjayhtymä, Helsinki 1995.

Koivisto Mauno, *Koulussa ja Sodassa*. Kirjayhtymä, Helsinki 1998.

Korpinen Pekka, Elämää Suomen Pankissa ja sen ulkopuolella, kun markkakin oli valuutta. Artikkeliteoksessa *Kyllä se siitä! Mauno Koiviston ensimmäiset kahdeksan vuosikymmentä*. Toim. Tellervo Koivisto. Tammi, Helsinki 2003.

Lindblom Seppo, *Manun Matkassa*. Otava, Helsinki 2009.

Sorsa Kalevi, *Muistikuvia, mielikuvia*. Sorsa, Kalevi. Otava, Helsinki 1995.

Suomi Juhani, ”Raportointi – diplomaatin ongelmallinen velvollisuus. Katsaus raportoinnin tehostamisyrityksiin ennen Suomen liittymistä Euroopan Unioniin.” Artikkeliteoksessa *Vuorovaikutuksia: Timo Soikkasen juhlakirja*. Toim. Vesa Vares. Turun historiallinen yhdistys, Turku 2007.

Susiluoto Ilmari, *Diplomatia taiturit*. Gummerus: Ajatus, Helsinki 2002.

Tiusanen Tauno, *Elämä rautaesiripun varjossa: toisinajattelijan päiväkirja*. Edita, Helsinki 2009.

Tiusanen Tauno, *Narutettu sukupolvi: suomettumisen ilot ja murheet*. Edita, Helsinki 2011.

Tutkimuskirjallisuus

Apunen Osmo, *Linjamiehet: Paasikivi-seuran historia*. Tammi, Helsinki 2005.

Blomberg Jaakko, *Vakauden Kaipuu: Kylmän sodan loppu ja Suomi*. WSOY, Helsinki 2011.

Brooks Stephen G. & Wohlforth William C., Economic Constraints and the Turn towards Superpower Cooperation in the 1980s. Artikkele teoksessa: *The Last Decade of the Cold War: from conflict escalation to conflict transformation*. Toim. Olav Njolstad. Frank Cass, Lontoo 2004.

Brown Archie, *The Gorbachev Factor*. Oxford University Press, Oxford 1996.

Brown Archie, *Seven Years That Changed The World: Perestroika in Perspective*. Oxford University Press, Oxford 2007.

Cohen Stephen, *Soviet Fates and Lost Alternatives: From Stalinism to the New Cold War*. Columbia University Press, New York 2009.

Cox Michael, The 1980's Revisited or the Cold War as History – Again. Artikkele teoksessa: *The Last Decade of the Cold War: from conflict escalation to conflict transformation*. Toim. Olav Njolstad. Frank Cass, Lontoo 2004.

Fulbrook Mary, *Historical Theory*. Routledge, Lontoo 2002.

Gates Robert, *From the shadows: the ultimate insider's story of five presidents and how they won the cold war*. Simon & Schuster, New York 1996.

Grachev Andrei, *Gorbachev's Gamble: Soviet foreign policy and the end of the Cold War*. Polity Press, Oxford 2008.

Haataja Lauri, Poliittinen henkilöhistoria. Artikkele teoksessa: *Yksilö ja Yhteisö: henkilöhistoriallinen keskustelu Suomessa 1930-luvulta 2000-luvulle*. Toimittaneet Rami Kurth ja Timo Soikkanen. Turun yliopisto, poliittisen historian laitos, Turku 2006.

Hallenberg Jan, *The demise of the Soviet Union: analysing the collapse of a state*. Ashgate, Aldershot 2003.

Hauvonen Risto, *Taistelu Koivistosta*. Sigillum, Turku 2017.

Hill Christopher, *The Changing Politics of Foreign Policy*. Palgrave Macmillan, Houndmills 2003.

Hoffman David, *Dead Hand: Reagan, Gorbachev and the Untold Story of the Cold War Arms Race*. Icon Books, Lontoo 2011.

Hudson Valerie, *Foreign policy analysis: classic and contemporary theory*. Rowman & Littlefield, Lanham 2014.

Hyrkkänen Markku, *Aatehistorian Mieli*. Vastapaino, Tampere 2002.

Häikiö Martti, *Historian väärät profeetat: Kirjoituksia Suomen historian kipupisteistä*. Edita, Helsinki 2003.

Jordanova Ludmilla, *History in Practice*. Hodder Arnold, Lontoo 2006.

Kallenautio Jorma, *Suomi kylmän rauhan maailmassa: Suomen ulkopoliittika Porkkalan palautuksesta 1955 Euroopan Unionin jäsenyyteen 1995*. SKS, Helsinki 2005.

Kangaspuro Markku, Introduction: The anatomy of perestroika. Artikkeliteoksessa *Perestroika: process and consequences*. Toimittaneet Markku Kangaspuro, Jouko Nikula ja Ivor Stodolsky. SKS, Helsinki 2010.

Kantorovich Vladimir, The Economic Fallacy. Artikkeliteoksessa: *The Strange Death of Soviet Communism: a postscript*. Toim. Nikolas K. Gvosdev. Transaction Publishers, New Brunswick 2008.

Koivisto Mauno, *Venäjän Idea*. Tammi, Helsinki 2001.

Kornai Janos, *From Socialism to Capitalism: Eight Essays*. Central European University Press, Budapest 2008.

Koselleck Reinhart, *Practice of Conceptual History*. Stanford University Press, Stanford 2002.

Koselleck Reinhart, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Columbia University Press, Irvington 2004.

Kosso Peter, Philosophy of Historiography. Artikkeliteoksessa: *A companion to the philosophy of history and historiography*. Toim. Aviezer Tucker. Wiley-Blackwell, Chichester 2009.

Kotkin Stephen, *Armageddon Averted: the Soviet Collapse 1970-2000*. Oxford University Press, Oxford 2001.

Kuisma Markku & Keskisarja Teemu, *Erehtymättömät: Tarina suuresta pankkisodasta ja liikepankeista Suomen kohtaloissa*. WSOY, Helsinki 2012.

Leffler Melvyn P., The Beginning and the End: Time, Context and the Cold War. Artikkele teoksessa: *The Last Decade of the Cold War: from conflict escalation to conflict transformation*. Toim. Olav Njolstad. Frank Cass, Lontoo 2004.

Lehtilä Hannu, *Tuntematon Koivisto*. Otava, Helsinki 1998.

Levesque Jacques. The Messianic Character of Gorbachev's 'New Thinking': Why and What For? Artikkele teoksessa: *The Last Decade of the Cold War: from conflict escalation to conflict transformation*. Toim. Olav Njolstad. Frank Cass, Lontoo 2004.

Lähteenmäki Ilkka, Kontrafaktuaalinen historia – mahdollisuus, ilmiö, harhaoppi? Artikkele teoksessa *Historian teoria: lingvistiksestä käänteestä mahdolliseen historiaan*. Toim. Kari Väyrynen ja Jarmo Pulkkinen. Vastapaino, Tampere 2016.

Majander Mikko, Onnistuiko Ostpolitik? Kolme näkökulmaa kylmän sodan päättymiseen. Artikkele teoksessa *Lähihistoria: teoriaan, metodologiaan ja lähteisiin liittyviä ongelmia*. Toim. Timo Soikkanen. Turun yliopiston poliittisen historian tutkimuksia, Turku 1995.

Majander Mikko, Mauno Koivisto: yksinäinen seriffi, filosofikuningas. Artikkele teoksessa *Presidentti johtaa: suomalaisen valtiojohtamisen pitkä linja*. Toim. Seppo Tiihonen, Maritta Pohls ja Juha Korppi-Tommola. Siltala, Helsinki 2013.

Malia Martin, *The Soviet tragedy: a history of socialism in Russia, 1917–1991*. Free Press, New York, 1994.

Malia Martin, A Fatal Logic. Artikkele teoksessa: *The Strange Death of Soviet Communism: a postscript*. Toim. Nikolas K. Gvosdev. Transaction Publishers, New Brunswick 2008.

Matlock Jack, *Autopsy on an Empire: the American ambassador's account of the collapse of the Soviet Union*. Random House, New York 1995.

Meinander Henrik, *Suomi 1994*. Siltala, Helsinki 2009.

Melanko Valdemar, Koivisto Venäjän tuntijana. Artikkele teoksessa *Tasavallan presidentit: Kohti yhdentyvää maailmaa 1982–1994*. Toim. Elin Haavio-Mannila, Heikki Paloheimo ja Raimo Väyrynen. Weilin + Göös, Espoo 1994.

Miller Chris, *The struggle to save the Soviet economy: Mikhail Gorbachev and the collapse of the USSR*. University of North Carolina Press, Chapel Hill 2016.

Mäkelä Päivi, Mene lähelle, näe kauas. Henkilöllisen kohteensa ylittävästä problematiikasta ja sen tavoittamisesta temaattisessa biografiatutkimuksessa. Artikkele teoksessa: *Yksilö ja Yhteisö: henkilöhistoriallinen keskustelu Suomessa 1930-luvulta 2000-luvulle*. Toim. Rami Kurth ja Timo Soikkanen. Turun yliopisto, poliittisen historian laitos, Turku 2006.

Männikkö Matti, Mennyt tulevaisuus tutkimuskohteena. Tulevaisuusajattelun historian metodologista tarkastelua. Artikkele teoksessa *Työkalut riviin: näkökulmia yleisen historian tutkimusmenetelmiin*. Toim. Eero Kuparinen. Turun yliopisto, yleinen historia, Turku 1997.

Möttölä Kari, Mauno Koivisto kohtaa uuden Euroopan. Artikkele teoksessa *Tasavallan presidentit: Kohti yhdentyvää maailmaa 1982–1994*. Toim. Elin Haavio-Mannila, Heikki Paloheimo ja Raimo Väyrynen. Weilin + Göös, Espoo 1994.

Ofira Seliktar, *Politics, Paradigms and intelligence failures: why so few predicted the collapse of the Soviet Union*. M.E. Sharpe, London 2004.

Ovaska Juho, *Mauno Koiviston Idänkortti: sotamiehestä presidentiksi*. Otava, Helsinki 2017.

Paloheimo Heikki, *Tasavallan presidentit: Kohti yhdentyvää maailmaa 1982–1994*. Toimittaneet Elin Haavio-Mannila, Heikki Paloheimo ja Raimo Väyrynen. Weilin + Göös, Espoo 1994.

Pernaa Ville, *Tehtävänä Neuvostoliitto: Opetusministeriön Neuvostoliittoinstituutin Roolit Suomalaisessa Poliitikassa 1944–1992*. Otava, Helsinki 2002.

Pietilä, Antti-Pekka. *Presidentin Pankki*. Art House, Helsinki 1996.

Plokhy Serhii, *The last empire: the final days of the Soviet Union*. Basic Books, New York 2014.

Pulkkinen Jarmo, Analyyttinen traditio ja historianfilosofia. Artikkeliteoksessa *Historian teoria: lingvistikisestä käänneestä mahdolliseen historiaan*. Toim. Kari Väyrynen ja Jarmo Pulkkinen. Vastapaino, Tampere 2016.

Pursiainen Christer & Saari Sinikukka, Suomi ja Neuvostoliiton hajoaminen. Artikkeliteoksessa *Suomi ja kriisit: vaaran vuosista terrori-iskuihin*. Toim. Tuomas Forsberg, Christer Pursiainen, Raimo Lintonen ja Pekka Visuri. Gaudeamus, Helsinki 2003.

Railo Erkkä, Pienen valtion kansallinen selviytymisstrategia. Artikkeliteoksessa *Suomi Muuttuvassa Maailmassa: ulkosuhteiden ja kansallisen itseymmärryksen historiaa*. Toim. Erkkä Railo ja Ville Laamanen. Edita, Helsinki 2010.

Rentola Kimmo, Suojelupoliisi kylmässä sodassa 1949–1991. Artikkeliteoksessa: *Ratakatu 12: Suojelupoliisi 1949–2009*. Toim. Matti Simola. WSOY, Helsinki 2009.

Rentola Kimmo, Suomi kylmässä sodassa. Artikkeliteoksessa *Suomi Muuttuvassa Maailmassa: ulkosuhteiden ja kansallisen itseymmärryksen historiaa*. Toim. Erkkä Railo ja Ville Laamanen. Edita, Helsinki 2010.

Rentola Kimmo, When to Move? Artikkeliteoksessa: *Northern Europe in the Cold War, 1965–1990: East-West interactions of trade, culture and security*. Toim. Poul Villaume, Ann-Marie Ekengren ja Rasmus Mariager. Aleksanteri Institute, Helsinki 2016.

Ruutu Katja, The main concepts and actors of perestroika. Artikkeliteoksessa *Perestroika: process and consequences*. Toim. Markku Kangaspuro, Jouko Nikula ja Ivor Stodolsky. SKS, Helsinki 2010.

Saari Heikki, R.G. Collingwoodin historianfilosofiasta. Artikkele teoksessa *Historianfilosofia: klassiset ajattelijat antiikista nykyisyyteen*. Toim. Kari Väyrynen ja Jarmo Pulkkinen. Vastapaino, Tampere 2015.

Saarikoski Vesa, Henkilöhistoriallisen tutkimuksen luonteen ja metodiikan ongelmia. Artikkele teoksessa: *Yksilö ja Yhteisö: henkilöhistoriallinen keskustelu Suomessa 1930-luvulta 2000-luvulle*. Toim. Rami Kurth ja Timo Soikkanen. Turun yliopisto, poliittisen historian laitos, Turku 2006.

Schön Lennart, *Maailman taloushistoria: teollinen aika*. Vastapaino, Tampere 2013.

Seppinen Jukka, *Koiviston aika: Mauno Koiviston poliittinen ura*. Auditorium, Helsinki 2015.

Soikkanen Timo, Biografinen tutkimus. Artikkele teoksessa: *Yksilö ja Yhteisö: henkilöhistoriallinen keskustelu Suomessa 1930-luvulta 2000-luvulle*. Toim. Rami Kurth ja Timo Soikkanen. Turun yliopisto, poliittisen historian laitos, Turku 2006.

Suomi Juhani, *Pysähtyneisyyden vuodet: Mauno Koiviston aika 1981–1984*. Otava, Helsinki 2005.

Suomi Juhani, *Kohti Sinipunaa: Mauno Koiviston aika 1986–1987*. Otava, Helsinki 2008.

Sutela Pekka, *Ruplan maa*. Siltala, Helsinki 2012.

Steger Manfred B., *The quest for evolutionary socialism: Eduard Bernstein and social democracy*. Cambridge University Press, Cambridge 1997.

Tarkka Jukka, *Karhun Kainalossa*. Otava, Helsinki 2012.

Tetlock Philip, *Expert Political Judgment: How Good Is It? How Can We Know?* Princeton University Press, Princeton 2005.

Tiihonen Seppo, *Hallitusvalta: Valtioneuvosto itsenäisen Suomen toimeenpanovallan käyttäjänä*. VAPK-kustannus, Helsinki 1990.

Tiihonen Seppo, *Oikea Käsi: Valtiojohdon Neuvonantajat Eilen ja Tänään*. Unigrafia, Helsinki 2014.

Trachtenberg Marc, *The craft of international history: a guide to method*. Princeton University Press, Princeton 2006.

Vertzberger Yaacov, *World in their Minds: Information Processing, Cognition, and Perception in Foreign Policy Decisionmaking*. Stanford University Press, Stanford 1990.

Vihavainen Timo, Silloin kun minä Suometuin. Artikkeliteoksessa *Entäs kun tulee se yhdestoista? Suomettumisen uusi historia*. Toim. Johan Bäckman. WSOY, Helsinki 2001.

Walton Timothy, *Challenges in intelligence analysis: lessons from 1300 BCE to the present*. Cambridge University Press, Cambridge 2010.

Westad Odd Arne, *The Cold War: A World History*. Allen Lane, Lontoo 2017.

IV HAASTATTELUT

Tekijän suorittamat

Tasavallan presidentin entisen kansliapäällikkö Jaakko Kalelan haastattelu sähköpostitse 12.2.2018. Haastattelumateriaali tekijän hallussa.

V INTERNET-LÄHTEET

Antti Blåfield, ”Mauno Koiviston muistelmia tehtiin laihan Saludo-kahvin voimin.” Aamulehden verkkoversio 14.05.2017. <<https://www.aamulehti.fi/kotimaa/mauno-koiviston-muistelmia-tehtiin-laihan-saludo-kahvin-voimin-kirjoitti-kaiken-kasin-200136096>> [sivu luettu 18.9.2018]

Jaakko Kalelan puheenvuoro Antti Karppisen muistoseminaarin paneelissa ”Venäjän idea etsijät: Mauno Koivisto ja Antti Karppinen”, Engel-sali 19.8.2017, s.2. <https://storage.googleapis.com/upi-live/2017/01/kalela_karppinen_190816.pdf> [sivu luettu 18.9.2018]

Mikko Majander, "Mauno Koiviston muistoluento". Paasikivi-seura 28.11.2017. <[http://www.paasikivi-seura.fi/wp-content/uploads/2018/03/28.11.2017-Presidentti Mauno Koiviston muistoluento dosentti VTT Mikko Majander Paasikivi-Seuran vuosikokous.pdf](http://www.paasikivi-seura.fi/wp-content/uploads/2018/03/28.11.2017-Presidentti_Mauno_Koiviston_muistoluento_dosentti_VTT_Mikko_Majander_Paasikivi-Seuran_vuosikokous.pdf)> [luettu 18.9.2018]

Lauri Malkavaara, "Kuukausiliitteen toimittaja pestautui rengiksi Mauno ja Tellervo Koivistolle". Verkkojulkaisu 21.5.2017 (alkuperäinen kesällä 2000). <<https://www.hs.fi/sunnuntai/art-2000005218110.html>> [luettu 18.9.2018]

Andrew W. Marshall & Abram N. Shulsky, "Assessing Sustainability of Command Economies and Totalitarian Regimes: The Soviet Case." Kesä 2018. Verkkojulkaisu Orbis, Volume 62, Issue 2. <<https://doi.org/10.1016/j.orbis.2018.02.011>> [luettu 18.9.2018]

Rene Nyberg, "Diplomatian puuttuva ulottuvuus". Rene Nybergin kotisivut 30.4.2016. <<http://www.anselm.fi/miksei-suomeen-ole-kehittynyt-tiedustelukulttuuria-joka-toisi-diplomatiaan-sen-puuttuvan-ulottuvuuden/>> [sivu luettu 18.9.2018]

Juha-Matti Ritvanen, "Mauno Koivisto – Supervaltojen välinen sillanrakentaja". Poliitikasta verkkojulkaisu 23.5.2017. <<http://politiikasta.fi/mauno-koivisto-supervaltojen-valinen-sillanrakentaja/>> [sivu luettu 18.9.2018]

March Trachtenberg, "Assessing Soviet economic performance during the cold war: a failure of intelligence?" Helmikuu 2018. Verkkojulkaisu Texas National Security Review, Volume 1, Issue 2. <<http://hdl.handle.net/2152/63942>> [luettu 18.9.2018]

Jarkko Vesikansa, "Venäjä elämäntehtävänä". Taloussanomien 23.5.1998. <<https://www.is.fi/taloussanomien/art-2000001286324.html>> [sivu luettu 18.9.2018]